

8743

• • Յեղափոխական մասենաւար թիւ 1 • •

ՄԵԾ Ի ՇԽԱՆ ՍԵՐԳԵՅԻ ԳՈՐԾԸ

Բ. ՍԱԻՆԿՈՎԻ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԹԱՐԳ. ՖԱՐ – ՀԱՏ

1914, ՊՕՍԹԸՆ
ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻԻ»

891.71
Մ-55

891.71

U-55

24 MAY 2005

25 NOV 2010

.. Յեղափոխական մասենաւար թիւ 1 ..

**ՄԵԾ ԻՃԽԱՆ
ՍԵՐԳԵՅԻ ԳՈՐԾԸ**

Բ. ՍԱԻՆԿՈՎԻ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԹԱՐԳ. ՖԱՐ – ՀԱՏ

1914, ՊՕՍԹԸՆ

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻԻԲ»

8743

28 JUN 2013

12.120

28 JUN 2013

JUN 28 2013

2013 JUN 28

2013 JUN 28

JUN 28 2013

42-971

191-2000

I

1905 թւի սեպտեմբերին, Ահաբեկիչ Մարմնի ժընեւի Խորհրդի կողմից՝ ինձ յանձնարարեց Մոսկւայի գեներալ-նահանգապետ Սէրգէյ Ալէքսանդրովիչին սպանելու գործը: Ինձ հետ Մոսկւա պիտի ուղևորէին Դօրա Վլադիմիրովնա Բրիլլիանտը, Իվան Պլատոնովիչ Կալեանն ու Օպանասը:

Ես իրաւունք ունէի կազմը լրացնելու էլի մի նոր մարդով: Ազէֆն ինձ առաջարկեց մի հին «նարօդնօվօլից» բանւորի, որին կարելի էր դանել, Ազէֆի ասելով, Բաղում:

Խմբի գործունէութեան յատակադիծը հին էր—Պլէվէյի գործում արդէն կիրառւած ու փորձւած: Մտադիր էինք յատուկ հսկողութիւն նշանակել մեծ իշխանի վրա եւ ապա սպանել փողոցում:

Հսկելու համար պէտք է կառապաններ նշանակէին. իսկ կառապաններ պէտք է լինէին Օպանասն ու Կալեանը:

Նոյեմբերի սկզբին՝ ես, Բրիլլիանտը,

Կարեաւեն ու Օսմանսը ճանապարհ ընկանք Ռուսաստան. իսկ մի քանի օրից յետոյ մենք արդէն Մոսկւայում պատահեցինք իրար: Մեծ իշխանի դէմ դործն սկսելիս, մենք օգտուեցինք Պլէվէյի դէմ կատարւած փորձերից:

Մոսկւայի կոմիտէն մեզ տրամադրելի պիտի անէր մեծ իշխանի մասին արժէքաւոր տեղեկութիւններ, բայց մենք դերահասեցինք չօգտւիլ նրանցից, որպէսզի ոչ մի յարաբերութեան մէջ չմտնենք տեղական դործիչների հետ: Նրանց դադտնապահութեան եւ յեղ. փորձառութեան մասին ոչինչ յայտնի չէր եւ մենք երկիւղ էինք կրում, որ նրանց հետ յարաբերութիւն պահպանելիս, կարող էինք ռստիկանութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել մեր ձեռնարկի վրա: Այդ էր պատճառը, որ Մոսկւայի կոմիտէն երկար ժամանակ չը գիտէր Ահարեկիչ Մարմնի անդամների քաղաք ժամանելն ու դործի ձեռնարկելը: Մեր յոյսն ամբողջովին մեր վրա դնելով, կոմիտէից անկախ, սկսեցինք մեր հետապնդումը մեծ իշխանին:

Ամենից հարկաւոր էր իմանալ թէ ո՞ր տեղ է ապրում մեծ իշխանը: Այդ հասարակ բանը գիտէր Մոսկւայի իւրաքանչիւր բնակիչ, սակայն մեզանցից եւ ոչ մէկը

մոսկւայեցի չէր:

Երկար ժամանակ տատանում էինք— մեծ իշխանի ասպարանքներից ո՞րն ընտրել մեր դիտողութեան յենակէտ... Տէքսիկի, Նիքօլաեւսկի թէ՞ Նեսկուչնի փողոցում նշանակէինք մերոնց:

Մոսկւայի մասին տեղեկութիւններ պարունակող դրքերում ոչինչ չգտանք: Ուրիշներից հարցնելն անյարմար էր: Կարելի էր ի հարկէ, կոմիտէից հարցնել, բայց մենք այդ էլ չուէցինք անել յայտնի պատճառով:

Օսմանսը վճռեց այդ խնդիրը:

Նա բարձրացաւ Իվան Վելիկի (Յովհաննէս մեծ) կոչւած դանդաղատունը, այնտեղ ուղեցոյց պահապանից մանրամասն տեղեկութիւններ հարցրեց քաղաքի նշանաւոր հիմնարկութիւնների մասին, ի միջի այլոց խնդրեց նաեւ ցոյց տալ մեծ իշխանի ասպարանքները:

Պահապանը ցոյց տուց Տէքսիկի ասպարանքը եւ աւելացրեց, որ այժմ մեծ իշխանն այնտեղ է ապրում: Այդ ձեւով իմացանք մեզ հարկաւոր հասցէն: Այնուհետեւ հին լրագիրներ քրքրելով, մօտաւորապէս կարողացանք որոշել մեծ իշխանի ընդունելութեան օրերը. մեզ հարկաւոր

էր նաեւ նրա տանից դուրս գալու ժամերը :

Կալեաեւը դնաց Մինսկ քաղաքը, որ պէսզի կերպարանափոխւի—այսինքն աղայից դառնայ հասարակ դիւղացի :

Ես ու Օպանասը մնացինք Մոսկւայում : Մենք յոյս ունէինք մեծ իշխանին տեսնել նոյեմբեր 26-ին, որովհետեւ այդ օրը Գէօրգիեւսկի տօնի պատճառով, նա պիտի գնար քաղաքային մանէթը (*). իսկ այնտեղից էլ Կարմիր-Ջօրանոցը—Կրէմլ :

Այդ մեզ յաջողեց եւ դա մեր դիտողութեան առաջին արդիւնքն էր : Նոյեմբերի 27-ին, Օպանասն ալ Մինսկ գընաց կերպարանափոխւելու Կալեաեւի նըման :

Դեկտեմբերի սկզբին՝ նրանք երկուսն էլ վերադարձան ձիեր ու սահնակներ առած ու գրեցին իրրեւ չուկայի կառապաններ :

Ես չէի կասկածում, որ Կալեաեւն իր պաշտօնը լաւ կկատարի. փողոցի առեւտուր անողի իր անցեալ փորձն անչուշտ կօգնէր նրան նաեւ լաւ կառապան լինելու :

(*) Քաղաքային ընդարձակ սրահ՝ ժողովրդական հանդեսների, ձիարժանների եւ այլ գլարմուք-իւնների համար : Մ. Թ.

մէջ, բայց Օպանասն անփորձ էր : Բացի այդ՝ նա իրրեւ ունեւոր ընտանիքի դաւակ, սովոր չէր հասարակ աշխատանքի եւ ոչ էլ կեանքի դժւարին պայմաններին : Չնայելով դրանց, նա շատ շուտ հաշուեց ու յարմարեց իր նոր դրութեան հետ : Կալեաեւն ու Օպանասը միաժամանակ գնեցին ձիեր ու սահնակներ եւ համարեա թէ նոյն արժէքի : Նոյն օրն էլ նրանք երկուսով, ենթարկւեցին ոստիկանական քննութեան թէեւ քաղաքի տարրեր մասերում : Իրաւունք ստանալուց յետոյ, նրանք դուրս եկան չուկայ իբր կառապաններ ու գործի կացան :

Արտաքին կողմից՝ նրանք զգալի կերպով տարբերում էին իրարից : Օպանասի սահնակը հին էր, բանեցրած. սահնակի ծածկոցը մաշւած, քրքրւած. ձին լղար, ջոսոտ. Օպանասը ստորին կառապանի հագուստ էր հագել : Կալեաեւն ընդհակառակը՝ հարուստ կառապանի բոլոր վայելուչ ձեւերն ունէր : Առողջ, ուժեղ, գեղեցիկ ձի, նոր, սիրուն սահնակ, մուշտակէ տաք ծածկոցով :

Ինքը, Կալեաեւը կապեր էր մետաքսէ կարմիր գօտի, որ յատուկ է հարուստ կառապաններին :

Նայելով նրա չքեղ արտաքինին, դժւար

չէր դուշակել թէ այդ մարդը ձիուն եւ սահնակի սեփականատէր կառապանն է:

Պանդոկներում նրանց տեղերը փոխուում էին: Օպանասն առանձնացած կեանք էր վարում, ոչ ոքին չէր մօտենում, ոչ ոքի հետ չէր խօսում. կառապանները հարցերին—ո՞վ է ինքը, ո՞ր տեղացի է—նա աւելորդ էր համարում պատասխանել: Կիրակի օրը բացակայում էր պանդոկից. ձի պահելու եւ ուրիշ թեթեւ ծառայութիւնների համար նա վարձել էր մէկին: Դոնապանի հետ շա՛տ սառն էր վարուում ու զգալ էր տալիս նրան, որ ինքը փող ունի եւ նրա քայլը չէ:

Իր այդ վարմունքով, մանաւանդ կարծեցեալ հարստութիւնով նա վայելում էր կառապանների ու զոհապանի ակնածութիւնը:

Բոլորովին ուրիշ դիրք էր տւել իրան՝ Կալաեւը:

Նա իրեն ցոյց էր տւել իբր ամօթխած ու վախկոտի մէկը: Երկա՛ր ու բարակ պատմութիւններ էր անում իր անցեալ ծառայութիւններից Պետերբուրգի ճաշարաններից մէկում — ի հարկէ հնարովի պատմութիւններ: Պանդոկում նա յայտնի էր սաստիկ աստուածավախ ու կրօնամոլ, ծախքերի մէջ ժլատ էր եւ միշտ էլ տըր-

տընջում էր, որ շահ չկայ, որ ինքը վընաս է անում: Երբ նեղն էր ընկնում իրեն ուղղած հարցերին պատասխանելուց, խեղճն այնպէս էր ձեւանում, որ ինքը լաւ չի հասկացել եւ առհասարակ խելքը տեղը չէ, թեթեւ է...

Պանդոկում նրան ատում էին իր ժլատ բնաւորութեան համար. իսկ երբ տեսան նրա անօրինակ ջանասիրութիւնը, նրա բարեխիղճ աշխատանքը, այնուամենայնիւ սկսեցին յարգել նրան:

Իր ձիուն ինքն էր խնամում, մաքրում, իր ձեռքով լւանում, մաքրում էր սահնակն ամէն օր: Փողոց էր դուրս գալիս ամենից շուտ եւ վերադառնում էր պանդոկ ամենավերջը:

Մի խօսքով՝ Կալաեւն էլ, Օպանասն էլ նոյն նպատակին էին ձգտում տարրեր ճանապարհներով:

Նրանց ընկեր-կառապանները անշուշտ չէին կարող կասկածիլ որ զրանք սովորական գիւղացիներ չեն, այլ նախկին ուսանողներ ու Ահարեկիչ Մարմնի անդամներ, որոնք հետամուտ էին լինում մեծ իշխանին: Գործի մէջ նրանք մրցում էին իրար հետ:

Ինչպէս Պլէվէյի սպանութեան ժամանակ, նոյնպէս եւ այստեղ, Կալաեւը ու

րոշւած ժամերից դուրս, օրւայ մնացած մասն էլ փողոցում կանգուն դիտում էր, առաջնորդւելով իր սեփական խոհերով: Մէկից աւելի անգամ նա տեսնում էր մեծ իշխանին փողոցում նոյն ժամերին, մի-եւնոյն ճանապարհով կառքով անցնելիս, որով հնարաւոր եղաւ ճիշտ կերպով որոշել մեծ իշխանի տանից դուրս գնալու, կամ պաշտօնատեղից վերադառնալու ամենօրեայ ժամերը:

Օպանասն էլ Կալեաւելից անկախ, իր ծրագրերն ունէր, որ դործադրում էր ինքնուրոյն կերպով: Բայց նա աւելի քիչ էր երեւում փողոցում, քան թէ Կալեաւելը: Տրամաբանական ճիշտ հետեւողութեամբ, նա կարողանում էր դարձանայի կերպով գուշակել, որ այսինչ ժամին մեծ իշխանը պիտի անցնի դիցուք Տւէրսկի փողոցով. ճիշտ այդ ժամին էլ նա կանգնած սպասում էր Տւէրսկի փողոցում ու անպատճառ հանդիպում էր մեծ իշխանի կառքին:

Այդպիսով նրա ու Կալեաւելի դիտողութիւնները մէկը միւսին լրացնում էին:

Ամենադժւարը, սակայն, մեր կանոնաւոր տեսակցութիւններն էին—անդլիացի ճարտարապետի (այն ժամանակ ես ապրում էի անդլիացի ճարտարապետ Ջէմս-

Գալլի անցագրով) եւ հասարակ կառապանների տեսակցութիւնները:

Այդ հանդիպումներն էլ տարբեր ձևով էին տեղի ունենում:

Կալեաւելը դերադասում էր սահնակի մէջ տեսնել, թէեւ կառապանի նստած տեղից անյարմար էր խօսել, մանաւանդ սաստիկ ցրտերն արդիւում էին երկար խօսակցութեան: Շա՛տ քիչ անգամ եւ այն էլ կիրակի օրերը, հազիւ յաջողւում էր Կալեաւելի հետ տեսակցութիւն նշանակել Բակատովի թէյարանում, որ դառնւում էր Սուխարևի աչտարակի մօտ: Դրա համար կարեւոր էր պանդոկից հեռանալու ունէլ առիթ որոնել նախապէս:

Այդ տեսակցութիւններն իսկապէս, մեղ համար մի-մի տօնախմբութիւններ լինէին կարծես...:

Այդպիսի դէպքերում հնարաւորութիւն ունէինք երկու-երեք ժամ միասին լինել, խորհրդակցիլ, մանրամասն դատել ու կշռել մեր ապագայ անելիքն ու գործիքն թացքը:

Օպանասը փողոցում համարեա՛ չէր տեսնում ինձ հետ. անյարմար էր համարում նաեւ պանդոկում տեսնել:

Լի օրւայ երեկոները, հագնւում էր տօնական զգեստը, դուրս էր գալիս պանդո-

կից ու մենք հանդիպում էինք իրար կամ կրկէսում, կամ քաղաքային մանէժում եւ կամ թէյատներից մէկում:

Շատ սառն ու խաղաղ դէմքով՝ նա պատմում էր մեծ իշխանի մասին: Սա՝ կայն, ինչպէս Կալեաեւի, նոյնպէս եւ նրա արտաքին խաղաղութեան տակ թաղ՝ նըւած էր այն անգուսպ ոգեւորութիւնն ու անհամբերութիւնը, որ յատուկ է ալքօրինակ ծանր, հոգեմաշ աշխատանքների ժամանակ... Նրանից երկուքի հետ ալ քննում էի մեր ընդհանուր ձեռնարկի ամէն մի քայլը:

Կալեաեւն իր կեանքից պատմում էր հետեւեալը՝

— Ես ձեռք եմ բերել Պաղօլեան նահանգի մի հասարակ գիւղացու—Յովսէփ Կօվալիի անցագիր. յատկապէս դռնհիկ գիւղացու անցագիր վերցրի նրա համար, որ իմ լեհական առողանութիւնն աննկատելի մնայ:

Չէ՞ որ կեանքի մէջ յաճախ պատահում է քարս դուգադիւթիւններ, ինձ հետ էլ մի ալքպիսի բան պատահեց: Մի երեւոյ մեր դռնապանը հարցնում է ինձ.

— Ո՞ր նահանգիցն ես դու:

— Պաղօլեան. պատասխանում եմ նրան:

— Մի՞թէ... ուրեմն մենք հայրենակիցներ ենք, չէ՞ որ ես էլ եմ Պաղօլեան նահանգից. ու յետոյ շարունակում է:

— Ո՞ր գաւառից:

— Ուշիցկի:

Դռնապանն ուրախացած յայտնում է որ ինքն էլ նոյն գաւառացի է ու էլի մի քանի հարցեր տալիս.

— Ո՞ր գաւառամասից, ո՞ր գիւղից, ճանաչո՞ւմ ես, արդեօք, Նէելովկա գիւղը, Գօլօդայովկա տօնավաճառը եւյն...

Կեղծիքի մէջ դժւար էր ինձ բռնել, որովհետեւ նախքան անցագիր ստանալս, գնացի Ռումիանցեւի ընթերցարանը, որոնցի ու գտայ այնտեղ Ուշիցկի գաւառի մասին լիակատար տեղեկութիւններ: Վստահ ալք տեղեկութիւնների վրա, ես ծիծաղեցի դռնապանի միամիտ հարցերի վրա ասելով.

— Ի հարկէ ճանաչում եմ եւ իմ կողմից մի քանի հարցեր էլ տւի:

— Իսկ դու եղել ես քաղաքում, այնտեղ մի եկեղեցի կայ, տեսե՞լ ես... եւ բանից դուրս եկաւ, որ ես աւելի ճիշտ տեղեկութիւններ ունեմ նրա հայրենիքի մասին քան թէ ինքը՝ դռնապանը:

Բոլորովին այլ բան էր պատմում Օպանասը:

— Պանդոկի բակում կանգնած եմ, մօտենում է ինձ մի բոկոտն թափառաշրջիկ ու հարցնում է.

— Դու ո՞ր երկրացի ես, հայրենափառ*...)

Ես նայեցի նրան ոտքից գլուխ ու հեղնելու համար ասացի.

— Պօրտ-Արտուրից:

Նա չմեց. դարձացած նայում է ինձ վրա ապուշի հայեացքով.

— Մի՞թէ Պօրտ-Արտուրից ես դու:

Առանց ուշադրութիւն դարձնելու նրա վրա, գլուխս կախ իմ ձին եմ լծում:

Մի փոքր կանգ առնելուց յետոյ, ականջի յետերը քորեց ու շարունակեց.

— Հապա ինչո՞ւ ես անհետացա՞մ...

— Տեսնում ես որ մազերս կառապանենք մազերի նման խուզած չեն, որովհետեւ ես ղինուոր եմ եղել, հիւանդանոցում տիֆով հիւանդ պառկած եմ եղել. իսկ այժմ էլ ապուշի հետ եմ խօսում...

Նա կրկին ականջի յետերը քորեց աւելացնելով.

*) Ռուսների մէջ շատ տարածւած եւ ընդհանուրի կողմից ընդունւած սովորութիւն. անծանօթները դիմում են իրար «Զէմլեակ» (հայրենակից) բառով: Ծ. Թ.

— Տեսնում եմ թէ դուն ի՞նչ թռչուն ես... այո՛, Պօրտ-Արտուրում ղինուոր ես եղել, հիւանդանոցում պառկել ես... ու իրան-իրան, քթի տակ, մրմռալով հեռացաւ:

Այն օրւանից դէսը ինձ տեսնելիս, խոնարհ գլուխ է տալիս:

Այդ օրերում Մոսկւա եկաւ Կենդր. Կոմիտէի անդամ Սէրգէեւը: Որպէս զի ռեւէ թիւրիմացութիւն չծաղի, որոշեցի նրա միջոցով խօսել Մոսկւայի Կոմիտէի հետ, վերը յիշած թռուցիկի առթիւ:

Մեծ նախազգուշութիւններ ձեռք առնելուց յետոյ, ես հանդիպեցի Կոմիտէի անդամ Վօլօդինին, որը մի ժամանակ դործում էր Ահաբեկիչ Մարմնի մէջ:

Հարցրի Վօլօդինին. — Մոսկւայի Կոմիտէն մտադի՞ր է, արդեօք, սպանել մեծ իշխանին:

— Այո՛, մտադիր է եւ պատրաստւում է:

— Մոսկւայի Կոմիտէն տեղեկութիւններ ունի՞ մեծ իշխանի կեանքի, նրա նիստ ու կացի մասին, հետամուտ լինո՞ւմ է նրան...

Վօլօդինը մանրամասն պատմեց բոլոր այն նախապատրաստութիւնները, որ ձեռնարկւած էր Կոմիտէի կողմից:

Անշուշտ կօմիտէն չպիտի կարողանար սպանել մեծ իշխանին՝ բայց մեզ կարող էին խանդարել:

Իմ կարծիքը ես յայտնեցի Վօլօգինին եւ յանուն Ահարեկիչ Մարմնի խնդրեցի ընդհատել կօմիտէի դիտողական աշխատանքները:

Հետեւեալ օրը Վօլօգինը ձերբակալւեց կօմիտէական գործերով եւ ես մի աւել լորդ անգամ եւս համոզւեցի թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի տերրորական ձեռնարկները տեխնիքական առանձնացումները:

Վօլօգինին, անշուշտ, լրտեսած կլինէին ինձ հետ տեսնելու օրը եւ եթէ լրտեսներն աւելի ճարպիկ եւ ուշադիր գտնէին կարող էին իմ հետքը գտնել, ինձ հետ միասին նաեւ հետապնդել մեր սակաւաթիւ կազմի բոլոր անդամներին:

Մօտաւորապէս այդ օրերին, Մոսկա եկաւ Ալեքսանդրովիչը: Ես նորից աշխատեցի համոզել նրան, որ թողնի իր որոշումը, չմասնակցի մեր ձեռնարկին. բայց նա ինչպէս Բագլում, նոյնպէս եւ այստեղ, յամառ կերպով պնդում էր իր որոշման վրա:

Այս անգամ էլ նա ինձ վրա տերրորական գործին անկեղծ նւիրւած մարդու

տպաւորութիւն թողեց: Մինչեւ այսօր էլ կարծում եմ, որ նրա վերաբերմամբ չէի սխալւել այն ժամանակ:

Որոշեցինք, որ Ալեքսանդրովիչը փողոցում առեւտուր անողի դերում հսկէ մեծ իշխանի վրա: Բայց այդ բանը նրան չէր յաջողում. նախ՝ անփորձ էր եւ երկրորդ՝ նրան խանդարում էր իր կարծատեսութիւնը: Մինչեւ վերջն էլ նա չկարողացաւ առեւտրական դառնալ:

Առանց աղբանքի եւ առանց բարախի, գիւղացու շորերով, կալուստի դռների մօտ կանգնած, նա հսկում էր մեծ իշխանին: Մի քանի անգամ յաջողեց նրան մեծ իշխանի կառքը տեսնել եւ այդքանը բաւական էր որ նա կարողանար սպանութեանը մասնակցել:

Դօրա Բրիլլիանտը, որն ապրում էր Երեմն Մոսկւայում, երբեմն էլ զաղտնապահութեան պահանջներով, Նիժնի-Նովգօրօզում, շատ էր ձանձրանում ու դժգոհում իր անգործութիւնից: Իսկապէս նրա դերը բացասական էր: Առանձնութեան մէջ նա զբաղւած էր միմիայն դինամիտ պահելով: Մէն-միւսակ, ինքն իր մէջ կեդրոնացած, նա սպասում էր այն ժամին, երբ իրանից աշխատանք պիտի պահանջէին:

Յունվարի 10-ին, առաջին լուրերն ըստացեցին, Պետերպոլըզի դէպքերի մասին: Դրանից առաջ էլ տեղի էին ունեցել Մոսկւայի գործադուլները: Ի միջի այլոց, գործադուլ էր յայտարարել նաեւ Բրոմելլի գործարանը, որը գտնուում էր մեծ իշխանի կացարանի ուղիղ դէմ ու դէմը: Դրա պատճառով, երեւի, մեծ իշխանը, գիշերով տեղափոխւեց Նիսկուչնիից Կրէմլ:

Մեր աշխատանքները նորից խանդարեցին մեծ իշխանի տեղափոխութեամբ: Նիսկուչնի ասպարանքի վրա կատարւած մեր հսկողութիւնը լաւ հետեւանքներ էր տւել, մենք արդէն պատրաստուում էինք գործի անցնելու, այժմ ստիպւած էինք թողնել մեր մտադրութիւնն ու նոր հրահրողութիւն նշանակել: Մեծ իշխանի տանից դուրս գալու կանոնաւոր ժամերի հետքը կորցրինք: Սկզբում Տէէրսկուց և ապա Նիսկուչնուց նա կանոնաւոր յաճախում էր Կրէմլ, իբր ընդհանուր զօրքերի ղլխաւոր հրամանատար:

Կրէմլ տեղափոխւելով բնականաբար ընդհատուում էին նրա կառքով ճանապարհորդութիւնները:

Ստիպւած էինք խարխալելով որոնումներ կատարել Կրէմլում: Նրան հե-

տամուտ լինելու համար մենք դիրքեր նշանակեցինք Տրօիցկիյ դարպասներին կից, պատմական թանգարանի մօտ:

Մի քանի օրից յետոյ նորից կարողացանք որոշել մեծ իշխանի տանից դուրս գալու ժամերը—սովորական օրերին, ժամը Յին նա գնում էր Տէէրսկի, անցնելով Նիկօլսկի եւ Իվերսկի դռների մօտից, իսկ ժամը 5-ին, վերդառանում էր Կրէմլ:

Միեւնոյն բանը կրկնեց եւ յաջորդ օրը:

Միւս կողմից՝ լրագրիչները հաղորդեցին, որ Գոֆմէյստեր Բուլիդինը—որը բարձրագոյն կամքով նշանակւած էր Մոսկւայի նահանգապետութեան եւ քաղաքապետութեան կարեւոր գործերը կարգադրողի պաշտօնով—նշանակւել է ներքին գործերի նախարար ու արդէն մեկնել է Պետերբուրգ: Որովհետեւ դեռ ոչ ոքին չէին նշանակել, մենք ենթադրեցինք, որ այդ պաշտօնի զլուխը կանցնի մեծ իշխանը:

Նկատի ունէինք, որ այդ հանգամանքի պատճառով նրա տանից դուրս գնալու աւելի կարեւորութիւն էր ստանում: Պարզ էր, որ մեծ իշխանը գնալու էր Տէէրի պալատը իր քաղաքացիական պաշտօնատեղին, դրա համար էլ ստիպ-

18-81
2007-2008

ւած էր ամէն օր կանոնաւոր յաճախել, դոնէ պիտի յաճախէր այնքան ժամանակ, որքան որ տեւելու լինէր իր նոր պաշտօնը:

Մեր հսկողութեան դիրքը փոխադրեցինք Տէշրի պալատը: Մեր ենթադրութիւնները կատարելապէս արդարացան: Յիրաւի մեծ իշխանը գնում էր Տէշրի պալատը, գնում էր նա օրամէջ եւ անպատճառ տօներին յաջորդող օրերը. ներքան հետեւում էին երկու լրտեսներ սեւ ձիերի վրա նստած:

Ի նկատի ունենալով, որ մեծ իշխանի տանից դուրս գալու ժամերը ստուգւած էին ու որոշ, արտաքին նշաններն էլ շատ լաւ յայտնի էին մեզ առաջուց: Յունվարի կիսից սկսեցինք մահափորձի պատրաստութիւնները տեսնել:

Եթէ Պլէվէյի գործը կապել-միացրել էր կաղմակերպութիւնը այնպիսի բարձր ոգով, որին Սաղանօվը վերջերում անւանում էր «եղբայրական ոգի», այդ դէպքում Մոսկւայի մեր գործը աւելի եւս ամրապնդեց այդ եղբայրական կապը:

Առանց չափազանցելու կարող եմ ասել, որ Ահարեկիչ Մարմնի Մոսկւայի բաժանմունքի բոլոր անդամները—Ալեքսանդրովիչն էլ մէջը հաշւած—կաղմում էին

մի մտերիմ ընտանիք: Այդ մտերիմ ընկերակցութեան արգելք չէր լինում կարծիքների ու բնավորութիւնների տարբերութիւնը: Իւրաքանչիւրի անհատական առանձնայատկութիւնն աւելի եւս նպաստում էր թերեւս:

Ջնայելով մեր խմբակի փոքր թւին, այնուամենայնիւ հետամուտ լինելու գործը առաջ էր գնում յաջողութեամբ:

Շատ կարճ ժամանակից յետոյ, մենք արդէն դիտէինք մեծ իշխանի տանից դուրս գալու ճիշտ ժամերը:

Կալեաւելը մեծ իշխանի կառքի, ձիերի եւ բոլոր նշանների մասին այնքան մանրամասնութիւններ էր պատմում, ինչպէս մի ժամանակ լաւ գիտէր Պլէվէյի կառքի մասին:

Մեծ իշխանի կառքի աչքի ընկնող դժերն էին—ձիերի սպիտակ երասանակները ու կառքի լապտերների վալլուն, կաթնանըման լոյսը: Այդպիսի լապտերներ, ամբողջ Մոսկւայում, միմիայն մեծ իշխանն ունէր, մէկ էլ նրա կիներ—մեծ իշխանուհի Ելիզաւէտան:

Այդ հանդամանքը դժուարացնում էր մեր ձեռնարկը: Կարող էինք մեծ իշխանի կառքը շփոթել մեծ իշխանուհի Ելիզաւետայի կառքի հետ, որովհետեւ երկուսի կառքե-

ըըն ալ լուսաւորւած էին նոյն պայծառ լոյս արձակող լապտերներով: Այդ սխալից խուսափելու համար, Կայեաւեն ու Օպանասը լաւ ուսումնասիրեցին կառապաններին, որոնցից կարելի եղաւ տարբերել իշխանի եւ իշխանուհու կառքերը: Բացի այդ՝ մեծ իշխանը յաճախ երթեւեկում էր բաց կառքով:

Տանից դուրս գալու ժամերը ճշտելը բաւական չէր, հարկաւոր էր գիտենալ նաեւ թէ ե՞րբ, ո՞րտեղ է գնում:

Մի քանի օրից յետոյ այդ էլ իմացանք:

Տէէրսկի փողոցում՝ գեներալ-նահանգապետի բնակարանում ապրած ժամանակ, օրւայ որոշ ժամերին—այսինքն ամէն օր ժամը 3-ին—նա գնում էր Կրէմլ, Դվորցովի փողոցով, իսկ ժամը 5-ին նոյն փողոցով վերադառնում էր:

Այդպիսով՝ մինչեւ ծննդեան տօները, մեր գիտողութիւնները, ընդհանուր դրծերով վերջացած կարելի էր համարել, թէեւ այդ օրերին մեծ իշխանը ուղեւորւեց Պետերբուրգ: Այդ մասին նախազգուշացուցի Դօրա Բրիլլիանտին, որը պայթուցիկ նիւթերն էր պահում Նիժնի-Նովոգորոտում:

Դեկտեմբերի սկզբին ես գնացի Բազու, որպէսզի խօսեմ Ազէֆի յանձնարարած

Իքսի հետ: Բազուի տեղական մարմնի անդամներից իմացայ, որ իմ որոնած Իքսը քաղաքում չէ եւ դժւար թէ նա ընդունակ լինէր մահափորձերի մասնակցելու: Նըրանք իրենց կողմից առաջարկեցին Բազուի Ահաբեկիչ Մարմնի անդամ Ալէքսանդրովիչին:

Ինձ ասացին, որ Ալէքսանդրովիչը վաղուց խնդրում է ընդունել իրան Ահաբեկիչ Մարմնի մէջ եւ որ իրանք շատ լաւ ճանաչում են նրան: Տեսնեցի նրա հետ: Միջին հասակից բարձր, ակնոցաւոր, բարի ու խոշոր աչքերով՝ մի մարդ էր Ալէքսանդրովիչը:

Մեր առաջին տեսակցութեան ժամանակ, նա յայտնեց ինձ, որ ինքը ցանկանում է տերրորների մասնակցել:

Որպէսզի համոզւեմ թէ որ աստիճանի անկեղծ է նրա ցանկութիւնը, ես իմ կողմից աշխատեցի ամէն կերպ յետ կանգնեցնել իր գիտաւորութիւններից, թւելով այդ գործի հետ կապւած դժւարութիւնները:

— Տերրորներին պէտք է մասնակցէ այն մարդը միայն, ասացի նրան, որը հոգեպէս անկարող է խաղաղ աշխատանքների մասնակցելու եւ որ երբէք չպէտք է ընտապել այդ տեսակի որոշում կայացնել:

Ալեքսանդրովիչը հաստատմանց իր որոշումին: Նա ինձ վրա անկեղծ ու համոզած մարդու տպավորութիւն թողեց:

Մի քանի անգամ տեսակցելուց՝ յետոյ պատերեցի անմիջապէս ճանապարհել Մոսկւա:

Բազւից վերադառնալուց յետոյ՝ Կալեանն ու Օպանսը պատմեցին հետեւեալը.

Գեկտեմբեր 5-ին եւ 6-ին, Մոսկւայում տեղի էին ունեցել ուսանողական յայտնի ցոյցերը: Այդ առթիւ Մոսկւայի կոմիտէն բաց էր թողել մի թուղթիկ յայտարարութիւն, որտեղ յայտնի կերպով, սպառնացել էր մեծ իշխանին:

Կոմիտէն, ինչպէս վերն տապի, անտեղեակ էր մեր ձեռնարկին:

Սպառնալիք կարգալով մեծ իշխանին, նա սպանելու նախաձեռնութիւնն իր վրա էր վերցնում, իսկ մենք այդ մասին ոչինչ չգիտէինք: Ահա այդ թուղթիկին բովանդակութիւնը:

— «Սօց. ~ Յեղ. կազմակերպութեան Մոսկւայի կոմիտէն, պարտք է համարում նախազգուշացնել, որ եթէ գեկտեմբերի 5-ի ու 6-ի նշանակած քաղաքական ցոյցը կառավարութեան ու ոստիկանութեան կողմից հետապնդւի նոյնպիսի գազանա-

յին գործողութիւններով, ինչպէս մօտերս տեղի ունեցաւ Պետերպոլըում, այն ժամանակ՝ գազանութիւնների ամբողջ պատասխանատուութիւնն ընկնում է գեներալ-նահանգապետ Սէրգէյի եւ ոստիկանապետ Տրէպովի վրա...

Կոմիտէն ոչ մի դժուարութեան առաջ կանգ չի առնի, նրանց պատժելու համար:»

Այդ թուղթիկը դուրս գալուց յետոյ մեծ իշխանը վերադարձաւ Պետերպոլը-դից ու անակնկալ կերպով՝ գեներալ-նահանգապետի բնակարանից տեղափոխւեց. թէ ո՞ւր—ոչ ոք չգիտէր:

Անհրաժեշտ էր որոնել նրա նոր բնակարանը:

Մենք սկսեցինք հետամուտ լինել միաժամանակ եւ Կրէմլը, եւ Նեսկուչնի, եւ մինչեւ իսկ՝ Հին-Բասմաննից ապարանքները:

Վերջապէս Կալեանը գտաւ նրա կառքը Կալուժեակի դռների մօտ, որից եզրակացրինք, որ մեծ իշխանն ապրում է Նիսկուչնի ապարանքում եւ չսխալւեցինք:

Մինչեւ հիմա էլ չեմ կարողանում հասկանալ ինչին վերադրել նրա անակնկալ տեղափոխութիւնը: Արդե՞օք դա մի հա-

սարակ զուգադիպութիւնն էր, արդե՞օք մեր ձեռնարկի հոտն առել էին թէ՛ նրան վախեցրել էր Մոսկւայի կոմիտէի յայտարարութիւնը...

Անձամբ ես տրամադիր եմ հաւատարմութիւնն ենթադրութեանը: Մեծ իշխանը չէր կարող հաշիւ չառնել Սոց.Յեղ.~ի կոմիտէի սպառնալիքը. իսկ Նիսկուչնի ապարանքում, նա նրան առելի ապահով էր զգում քան թէ Տւէրում: Թէեւ իրապէս, դրանով նրա վտանգը չվերացաւ:

Մեր դիտողութեան ասպարէզը առելի լայնացաւ. փոխանակ Տւէրից մինչեւ Կըրէմլ կարճ ճանապարհի, նա ստիպւած էր այժմ մի քանի վերստ տարածութիւն անցնել, Նեսկուչնիից մինչեւ Կալուժեան դռները գնալու համար. իսկ այնտեղից Մոսկւա գետի վրայով, Մեծ-Եակիմովկա, Պոլեանկա կամ Օրդենկա կտրել, անցնելու համար: Այդ երկար ճանապարհի վրա ամբողջ օրը կարելի էր դիտել ու հսկել առանց կասկած հրաւիրելու:

Շա՛տ կարճ ժամանակամիջոցում, Օպանասն ու Կալեաեւը, կարողացան որոշել որ մեծ իշխանը չարունակում է Կրէմլ գնալը թէեւ տարրեր օրերում եւ

տարրեր ժամերին, բայց, համարեա թէ միեւնոյն ճանապարհով — Բօլշաեա-Պօլեանկա փողոցով:

Մեր կանոնաւոր դիտողութիւնը խանդարում էր մեծ իշխանուհին, որ համարեա ամէն օր, նոյն ճանապարհով անցնում էր եւ որի կառքը—ինչպէս արդէն ասացի—բոլորովին նման էր մեծ իշխանի կառքին:

Մոսկւայի մահափորձի բացառիկ յաջողութիւնը, ես վերադրում եմ Ահարեկիչ Մարմնի անդամների մէջ գոյութիւն ունեցող համերաշխութեանն ու ընկերական սերտ կապերին:

Օպանասն իր բնաւորութեամբ յիշեցընում էր Շւէյցերին*):

Շվէյցերի նման նա էլ լռիկ, անթափանց ու պաղարիւն մարդ էր:

Երբեմն նրա լռութիւնը փոխւում էր մռայլութեան ու զժկամակութեան եւ նրանք, որոնք բաւականաչափ ծանօթ էին Օպանասի բնաւորութեանը, այդ մռայլ ու անհամբոյր կեղեւի տակ անկարող պիտի լինէին տեսնել նրա մեծ հոգին ու առանձնայատուկ դէմքը: Կալեաեւը Մոսկւայում

*) Պլէվէյի գործի մէջ մասնակցողներից մէկը: Ծ. Թ.

էլ նոյնն էր մնացել, ինչպէս որ էր Պետերպուրգում: Բայց կարծես թէ նա ըզդում էր իր մօտալուտ մահը: Այդ նախազգուշացումն անդրադառնում էր մշտական ջղային դիւրագրգիւ արտայայտութիւններով:

Գուցէ նա ոչ մի անգամ այնքան տաք սէր չի զգացել, այնքան ջերմ կերպով չի փարել կազմակերպութեանը, որքան ըզդում էր իր մահւան նախընթաց օրերում:

Վերջին անգամ տեսալ նրան կառապանի դերի մէջ, յունվարի երկրորդ կէսին, երբ արդէն տերրորը վճռւած էր:

Մենք երկուսով նստած էինք Մոսկւա գետի միւս կողմն ընկած մի յետ ընկած թէյարանում: Նա սաստիկ նիհարել էր, միւրուքն աճեւերկարել, իսկ նրա փայլուն աչքերը փոսն էին ընկել: Հազել էր հասարակ գիւղացու կապոյտ դոյնի հագուստ, վիզը փաթաթել էր բրդէ կարմիր շալով, ճիշտ եւ ճիշտ կառապանի նման ծպտւած:

— Ծա՞տ եմ յոգնել—ասում էր նա— յոգնել եմ ջղերով: Գիտե՞ս, կարծում եմ, որ այլեւս անկարող եմ... Բայց ի՞նչ երջանկութիւն կլինէր եթէ մենք յաղթէինք... Եթէ Վլադիմիրը Պետերբուրգում, իսկ Սէրգէյը Մոսկւայում... Ես

այդ երջանիկ օրին եմ սպասում: Երեւակայի՛ր, յուլիս 15-ը եւ յունվար 9-ը եւ յետոյ երկու դորձ միաժամանակ, իրար յետեւից... Այդ արդէն կլինէր իսկական յեղափոխութիւն, ափսո՞ս, որ ես չպիտի տեսնեմ... Օպանասն աւելի բաղդաւոր է քան թէ ես.— չարունակում է նա մի բոսկէ լուելոց յետոյ,— Նա կարողանում է սառնասիրտ աշխատել, իսկ ես չեմ կարող: Ես այն ժամանակ կհանգստանամ, երբ Սէրգէյն սպանւած կլինի: Ի՞նչ լաւ լաւ կլինէր, եթէ Եգորը (Սաղանօֆ) մեզ հետ լինէր... Ի՞նչ ես կարծում եգորն ու Գերշունին (բանտում) կլսե՞ն մեր արածը: Կլսի՞, արդեօք, եւ Շլիսսերուրգը:*) Դու գիտես, որ ինձ համար անցեալ չկայ, բոլորը ներկայի մէջն է: Միթէ կարծո՞ւմ ես Ալէքսէյը**): մեռել է, կարծում ես, որ Եգորը Շլիսսերուրգումն է...— ո՛չ, նրանք մեզ հետ ապրում են եւ մի՞թէ դու չես զգում նրանց ներկայութիւնը...

— Իսկ եթէ անյաջող անցնի... գիտես

*) Տաժանակիրների յախտեակաւ տան ջարան-բանտը Պետերբուրգում, որտեղ ընկնողը մինչեւ մահ մնում է այնտեղ, ենթարկւելով անասելի գրկանքների:

ի՛նչ, այն ժամանակ, իմ կարծիքով, եապօնացու նման...

— Ինչպէս թէ եապօնացու նման, հարցրի ես:

Նա սեղանի վրայով կռացաւ դէպի ինձ ու շշուկով ասաց.

— Պատերազմի ժամանակ եապօնացիները անձնատուր չէին լինում:

— Յետո՞յ:

— Նրանք իրենց կեանքին վերջ էին տալիս խարակիրի անելով:

Այդպիսի մռայլ տրամադրութեան մէջ էր Կալեաեւը, մեծ իշխան Սէրգէյի սպանութիւնից առաջ:

II

Յունվարի վերջերին Կալեաեւը սահնակն ու ձին ծախեց ու գնաց Նարկով, որպէսզի իր կառապանական կեանքի հետքը կորցընի, նոր անցագիր ձեռք բերի ու վերադառնայ:

**) Ալ. Պօկօտիլովը նահատակեց մարտ 1ին 1904 թ., Պետերբուրգի «Աւ-վերնիա, Յումէրա» հիւրանոցում, ռումբի պայթիւնից: Ծ. Թ.

Ահա թէ ինչ էր գրում, յունվարի 22ին, Նարկովից:

«Իմ շուրջը, ինձ հետ ու իմ մէջն է այսօր փայլուն, փաղաքշող արեւը: Թըւում է թէ էութիւնս կաշկանդող ձիւնն ու սառոյցը հալել է արեւի ճառագայթների տակ: Մինչեւ այժմ կատարւածի եւ այսուհետեւ կատարելիք վիշտն ու թախիծը, վհատութիւնն ու տառապանքը կորել է անհետ: Այսօր կցանկանայի տեսնել մի մեղմ, փայլուն երկինք, մի քիչ տաքութիւն ու թերեւս անհող ու անպատասխանատու ուրախութիւն՝ որին կարօտում է իմ ծարաւ հոգին...»

Հրճանքի մէջ եմ այսօր, ինքս էլ չգիտեմ ի՛նչի համար: Աննպատակ, արագ քայլերով ման եմ գալիս փողոցները, նայում եմ արեւին, նայում եմ մարդկանց ու ինքս ինձ վրա զարմանում—ի՞նչպէս կարելի է այդքան հեշտ կերպով մոռնալ ձմեռւայ ծանր, մտահոգ տպաւորութիւնը, իսկ այժմ անհող, ուրախ վայելել զարնան արեւի ջերմ ճառագայթները...

Ընդամենը մի քանի օր առաջ, ուժասպառ եղած, թւում էր թէ ահա վայր կը ընկնեմ. իսկ այսօր ինքս ինձ դդում եմ առողջ ու կազդուրւած...

Չծիծաղէք, եթէ ասեմ՝ որ դրանից ա-

ւելի վատթար դրութեան մէջ էի ընդամենը մի քանի օր առաջ:

Կան բաներ, որոնց մասին անհնարին է պատմել: Մարդու հոգին ու մարմինը պաղում է. անյոյս ու անհամբոյր է դառնում թէ ինձ համար եւ թէ ուրիշներին համար... Այդ ժամանակամիջոցում հոգեկան այնքան շատ տառապանք էր կուտակւել, որ լինում էին բոլէշներ, երբ ուզում էի գլխիս մազերը փետտել:

Մենք—Ահաբեկիչ Մարմինը—այնպիսի մտերիմ կապերով ենք կապւած իրար հետ, որ կարիք ունինք լայն, ինքնուրոյն գործունէութեան: Այդ էր իմ հայեցակէտը, որ այնուհետեւ, մինչեւ վերջըն էլ, պիտի պաշտպանեմ առանց զիջումի:

Գուցէ սրանով ես չօշափեցի մեր անցեալ կեանքի հիւանդոտ կողմերից մէկը... սակայն բաւական է այդ մասին:

Այսօր ես ուզում եմ անպայման, անկեղծօրէն հրճել, անհող ու հանգիստ միմիայն ուրախանալ, ինչպէս այն արեւը, որ հրապուրում ու հրաւիրում է ինձ փողոց, մեղմ, փաղաքշող կապոյտ երկնաւամարի տակ անհունապէս դարձանալու:

Բարեւ ձեզ, թանկազին, խոտապահանջ ու ազնիւ ընկերներ, մեզ վատարանող եւ

մեզ հետ ցաւող ու տանջող ընկերներ...

Բարեւ ձեզ իմ երեսայական բարի ու անզին աչիկներ, որոնք ժպտում են մեզմօրէն այնպէս միամիտ ժպտով՝ ինչպէս այսօրւայ արեւի կաթնաման հառապայթները հալւող ձիւնի վրա...»

Կարեաւելի հեռանալուց յետոյ, Օպանասը մինակ շարունակում էր հսկողութիւնը:

Օպանասի դերը կայանում էր նրանում, որ մի անգամ արդէն դուռը հետք, մեծ իշխանի Կրէմլից Տէքի պալատը դնալու կանոնաւոր ժամերը չկորցնենք:

Որպէսզի կատարելապէս վստահ լինէինք մեր հսկողութեան անսխալ ընթացքին, դիտողութեան դիրքը պէտք էր լինէր կամ Տէքի մուտքի մօտ եւ կամ Կրէմլի մօտ, որովհետեւ մեծ իշխանն իր պաշտօնատեղին դնալու համար, կարող էր անցնել եւ Նիկոտինսկի փողոցից, եւ Տրօիցկի դռներից: Օպանասն աւելի բարւոք եւ նպատակայարմար համարեց ընտրել Կրէմլի դուռը ու կանգնեց «Ֆար Կօլօլօլ»-ի (զանազանների թագաւոր) մօտ, որը գտնւում էր ուղիղ պալատի դիմացը:

Վերջին երկու շաբաթը միմիայն այդ դերքից էր կատարւում հսկողութիւնը: Ոչ լրտեսները եւ ոչ էլ քաղաքապահները ոչ մի ուշադրութիւն չդարձրին մեզ վրա:

Տատանւում էինք: Արդեօք ո՞ր օրն ընտրէինք մահափորձի համար: Լրագիրներում կարդացի, որ փետրւարի երկուքին, մեծ-թատրոնում տեղի էր ունենալու կարմիր խաչի մթերանոցի օգտին մի ներկայացում: Ներկայացումը պիտի լինէր մեծ իշխանուհի, Ելիզաւետա Ֆէօդօրովնայի, հովանաւորութեան տակ: Անկարելի էր, որ այդ օրը մեծ իշխանը ներկայ չլինէր թատրոնում: Դրա համար էլ մահափորձը նշանակեցինք փետրւարի 2-ին: Դրանից մի քանի օր առաջ, Դօրա Բրիլլիանտը գնացել էր Իւրիւս քաղաքը, որտեղ եւ պահում էր դինամիտը: Ես գնացի նրան հրաւիրելու: Փետրւարի 1ին մեր խումբը բոլորն էլ Մոսկւայումն էր կազմ ու պատրաստ:

Դօրա Բրիլլիանտը իջեւանել էր «ՄլաՎիանսկի Բազար» (սլաւոնական շուկայ) հիւրանոցում: Այնտեղ, փետրւարի 2-ի ցերեկը, նա երկու ուսմբ պատրաստեց. մէկը Կալեաեւի, միւսը Ալեքսանդրովիչի համար: Յայտնի չէր թէ ո՞ր ժամին մեծ իշխանը թատրոն կերթայ, դրա համար

էլ ներկայացման սկզբից երեկոյեան ժամը Տից մենք պատրաստ սպասում էինք:

Ժամը 7ին, ես գնացի Նիկօլայեւսկի փողոցում դռնուղ «Մլաւանսկի Բազար» հիւրանոցը: Ծիշտ այդ վայրկեանին, հիւրանոցի մուտքի մօտ, երեւաց Բրիլլիանտը, ձեռքին երկու ուսմբ մեծ շալի մէջ փաթաթած: Երկուսով միասին մի քիչ տեղ անցանք, Ծռեցինք Բօգօեւալէնսկի նեղ փողոցը, բաց արինք շալը ու ուսմբները վերցնելով նրանից, տեղաւորեցի հետոս բերած կաշէ պահարանի մէջ:

«Բօլշայեա Չէրկասսկայա» փողոցում ինձ սպասում էր Օպանասը. նստեցի նւրան սահնակն ու գնացինք դէպի Իլինսկ, ուր հանդիպեցինք Կալեաեւին: Ռումբերից մէկը յանձնելով նրան, ճանապարհաշարունակեցի Վարվարովկա փողոցը, որտեղ սպասում էր ինձ Ալէքսանդրովիչը: Ժամը 7.30ին երկու ուսմբն էլ յանձնել էի արդէն: Ժամը 8ին Կալեաեւը կանգնած էր Վօսկեսենսկի հրապարակում, քաղաքային տան մօտ:

Մեծ իշխանը, Նիկօլսկի դռներից թառոն դնալու համար, երկու ճանապարհ ունէր. կամ Կալեաեւի եւ կամ Ալէքսանդրովիչի մօտից պիտի անցնէր: Թէ Կալեաեւը եւ թէ Ալէքսանդրովիչը՝ երկուսն

էլ գիւղացու հասարակ շորերով էին—
գիւղական բաճկոն, գլխարկ եւ երկար
կօշիկներ: Ռուսները փաթաթեալ էին
հասարակ թաշկինակների մէջ:

Դօրա Բրիլլիանտը վերադարձաւ հիւ-
րանոց: Նրա հետ ժամադիր եղայ ժամը
12-ին, ներկայացումից յետոյ, ձեռնարկը
չյաջողւելու դէպքում: Օպանասը վերա-
դարձաւ պանդոկ, իսկ ես գնացի Ալէք-
սանդրեան այգին սպասելու ռումբի պայ-
թելուն:

Սաստիկ ցուրտ էր. փչում էր ձիւնա-
խառն մրրիկ: Կալեանքը կանգնել էր քա-
ղաքային տան սանդուխքների ստելերում—
մութ ու ամայի հրապարակի մէջ: Ժամը
9-ին, Նիկիտինսկի դռների կողմից երե-
ւաց մեծ իշխանի կառքը: Նրկու պայծառ,
կաթնաթոյր լոյսով լապտերներից նա ար-
դէն ճանաչել էր մեծ իշխանին:

Կառքը ծուկաց դէպի Վօսկրեսենսկի հը-
րապարակը:

Մթութեան մէջ այնպէս երեւաց, որ ին-
քը տեսնում է Ռուդենկին կառապանին,
որ միշտ մեծ իշխանին էր տանում: Այդ
ժամանակ առանց տատանւելու, վազեց
ու կառքի առաջը կարեց: Զեռքն արդէն
բարձրացրել էր ու պատրաստուում էր
ռումբը նետելու, երբ յանկարծ կառքի

մէջ նստած տեսաւ մեծ իշխանին հետ նաեւ
մեծ իշխանուհի Ելիզաւետա Ֆէօֆօրով-
նային ու մեծ իշխան Պաւելի երեխանե-
րին—Մարիամին ու Դրմիտրուն:

Զեռքն իջեցրեց ու մի կողմ քաշեց:
Կառքն առաջ անցաւ ու կանգ առաւ մեծ
թատրոնի մուտքի առաջ: Դրանից յետոյ
Կալեանքն եկաւ Ալէքսանդրեան այգին ու
երբ մօտեցաւ ինձ, ասաց.

— Ես կարծում եմ իրաւացի վարեցի.
միթէ կարելի՞ է երեխաներին սպանել...

Յուզմունքից նա չէր կարողանում խօ-
սել: Զգում էր թէ ինչպիսի ծանր պատաս-
խանատուութեան առաջ էր կանգնած,
ձեռքից բաց թողնելով միակ յարմարա-
գոյն առիթը մեծ իշխանին սպանելու հա-
մար:

Իր այդ ինքնագլուխ վարմունքով նա
պատասխանատու էր հանդիսանում Ա-
հարեկիչ Մարմնի առաջ, նրան վարկարեկ
չանելու եւ ապագայի յաջողութիւնը ե-
րաշխաւորելու համար:

— Ոչ թէ միայն չեմ մեղադրում, ասա-
ցի նրան, այլ նոյնիսկ մեծ չափով գնա-
հատում եմ քո մեծահոգի վարմունքը:

Դրանից յետոյ նա առաջարկեց սկզբ-
բունքով որոշել մի ընդհանուր խնդիր.—
իրաւունք ունի՞ր կազմակերպութիւնը մեծ

իշխանի պատճառով սպանել նաեւ նրա
կիներ ու աղաւկան երեխաներին :

Այդ հարցը երբէք վէճի առարկայ չէր
դարձել ու երբէք էլ չէր յարուցւել մե-
զանում :

Կալեաեւը ասում էր. — Եթէ դուք կը
վճռէք երեխաներին ու կնոջը չննայել,
վերադարձին ես ուսմբը կնետեմ կառքի
վրա, հաշի չառնելով թէ ո՞վքեր կլինեն
կառքի մէջ նստած :

Իմ կարծիքն ես յայտնեցի. այդօրինակ
սպանութիւնները ես հնարաւոր չէի հա-
մարում :

Մեր խօսակցութեան ժամանակ մօտե-
ցաւ Ալէքսանդրովիչը : Նա տեսել էր որ
իշխանի կառը ծուեց դէպի Կալեաեւը,
բայց որովհետեւ պայթիւնի ձայն չէր լըս-
ուել, ենթադրել էր, որ մահափորձը վի-
ժեց ու Կալեաեւն էլ ձերբակալւեց :

Ես կասկած յայտնեցի. — արդեօք մեծ
իշխանն եղե՞լ է կառքի մէջ, չի՞ սխալ-
ւում արդեօք Կալեաեւը մեծ իշխանուհու
կառքն ընդունելով մեծ իշխանի կառքի
տեղ :

Որոշեցինք ստուգել : Կալեաեւը պիտի
գնար թատրոնի մուտքի մօտ կանգնած
կառքերն ստուգելու, դուք էրկու կառ-
քերն էլ աշխտեղ էին, իսկ ես պիտի գնա-

յի թատրոն տեսնելու համար մեծ իշխա-
նին :

Մօտեցայ թատրոնի կասսային, որպէս-
զի տոմսակ գնեմ :

Տոմսակները բոլորն սպառւել էին. այդ
ժամանակ մօտ վազեց մի միջնորդ տոմ-
սակավաճառ (որոնք տոմսակները նախօ-
րօք առնում են աւելի թանկ գնով ծախս-
ւու նպատակով) եւ տոմսակ առաջարկեց :

Մտածեցի՝ դժւար թէ հնարաւոր լինի
խուռն բաղմութեան մէջ մեծ իշխանին
տեսնել եւ առանց առնելու հարցրի նը-
րան .

— Մեծ իշխանուհին թատրոնո՞ւմն է :

— Այո՛, քառորդ ժամ կլինի որ եկան :

— Իսկ մեծ իշխա՞նը :

— Նորին բարձրութիւնների հետ միա-
սին ժամանեցին...

Փողոցում ինձ սպասում էին Ալէքսան-
դրովիչն ու Կալեաեւը. վերջինը կանգ-
նած կառքին էր դիտում :

Իսկապէս որ կառքը մեծ իշխանինն էր
եւ ինքն էլ թատրոնումն էր ընտանիքի
հետ միասին :

Վճռեցինք այնուամենայնիւ սպասել
մինչեւ ներկայացման վերջը, կարող է
պատահել, որ մեծ իշխանն իր կառքով
մենակ գնար :

Երեքով միասին սկսեցինք թափառել փողոցները եւ աննկատելի կերպով դուրս եկանք Մոսկւա-դետի ափը :

Կալեաեւը գլուխը կախ, մի ձեռքում ումբը բռնած, քայլում էր ինձ հետ միասին, իսկ Ալեքսանդրովիչը մի քանի քայլ հեռաւորութեան վրա հետեւում էր մեզ : Յանկարծ Ալեքսանդրովիչի քայլերի ձայնը լսեց . յետ նայեցի, տեսնեմ նա ընկել է ամբողջ մարմնով դետափի քարաշար սլափին ու ինձ աշնպէս թւաց, որ չուտով վայր կընկնի :

Մօտեցայ նրան . ինձ տեսնելով նա դարձաւ ու ասաց .

— Վերցրէք ումբը . թէ չէ հիմա ձեռքիցս վայր կընկնի :

Ես վերցրի :

Ներկայացումը վերջացաւ : Ժողովուրդը ցրւելու ատեն, Կալեաեւը ումբը ձեռքին, մենակ մօտեցաւ մեծ իշխանին կառքին ու տեսաւ որ իշխանուհին ու ազդաւ կան երեխաները մեծ իշխանի հետ միասին նստեցին կառքն ու դնացին :

Ժամը 12-ին հանդիպեցի Դօրային ու երկու ումբն էլ յանձնեցի նրան : Նա լուռ լսում էր իմ պատմութիւնը տեղի ունեցած դէպքի մասին . երբ վերջացրի պատմութիւնս, հարցրի .

— Կալեաեւի վարմունքն ու մեր որոշումը իրաւացի⁹ ես դտնում թէ չէ : Նա առանց աչքերը դտնից բարձրացնելու պատասխանեց .

— «Բանաստեղծը» վարւել է աշնպէս, ինչպէս պիտի վարէր

Ոչ Կալեաեւը եւ ոչ էլ Ալեքսանդրովիչը անցագիր չունէին . երկուսն էլ՝ իրերի հետ միասին պահ էին տւել երկաթուղու կայարանում, ստացականն ինձ մօտ էր :

Թէ քաղաքից հեռանալու եւ թէ կայարանից անցագիր ստանալու ժամանակն անցել էր, ստիպւած էին փողոցում դիչերելու :

Ես հագնւած էի անգլիացի բարձր դասակարգի ձեւով, իսկ նրանք երկուսն էլ՝ հասարակ դիւղացու շորեր : Մաստիկ ցըր տի պատճառով նրանք յոգնել էին : Ալեքսանդրովիչն ուղղակի ոտքի վրա չէր կարողանում կանգնել :

Չնայելով նրանց անհամապատասխան արտաքինին, վճռեցի մի վտանգաւոր քայլ առնել . մտնել մի ճաշարան, ուր սովորաբար ունեւոր դասակարգն էր յաճախում, որովհետեւ բոլոր հասարակ թէ՛ ճաշարանները դոց էին այդ պահուն : Եկանք Սօֆիյկայի մօտ դտնող ճաշարաններից մէկը . «Ալպիյսկայա Րօզա» անունով ճա-

չարանը :

Ճաշարանի դռանը հսկող մաքուր հագնւած սպասաւորը (Շւէյցար) չէր ուզում ներս թողնել . խնդրեցի կառավարչին կանչել, որի հետ երկար բանակցութիւնից յետոյ, վերջապէս, մեզ մի յետընկած սենեակ տւին : Այնտեղ տաք էր եւ կարելի էր ազատ խօսել :

Կալեաները իսկոյն կենդանացաւ : Յուշւած ձայնով նորից սկսեց պատմել քաղաքային տան առաջ պատահածը :

Նա ասում էր . «Շատ էի վախենում, որ իմ վարմունքով ծանր յանցանք գործած լինեմ կաղմակերպութեան առաջ, այժմ դո՛հ եմ, որ ընկերները համակարծիք են ինձ հետ եւ չեն դատապարտում արածս : » Ալեքսանդրովիչը լուռ էր . կարծես նա բոլորովին ընկճւեւ, թուլացել էր : Մինչեւ հիմա էլ չէր կարողանում բացատրել . ինչպէ՞ս նա ղիմացաւ եւ ղիշերւայ միացորդը կարողացաւ փողոցումն անցկացընել :

Առաւօտեան ժամը 4-ին, ճաշարանը փակւելուց յետոյ, ես հրաժեշտ տւի նըրանց : Վճռեցինք հէնց նոյն շաբթւայ մէջ կրկնել մահափորձը :

Փետրւարի 2-ին Տեառնընդառաջ էր : Օպանասը շարունակում էր իր հսկողու-

թիւնը մեծ իշխանի վրա : Նրա կարծիքով մեծ իշխանը հետեւեալ օրը, փետրւարի 3-ին, պիտի դնար իր պաշտօնատեղին . սակայն ոչ Կալեաներ եւ ոչ էլ Ալեքսանդրովիչը այդ օրը չէին կարող տերրոր կատարել, անյաջողութիւնից անմիջապէս յետոյ, որովհետեւ իրար յետեւից երկու ղիշեր չէր կարելի անքուն մնալ, առանց հանգստանալու : Ստիպւած պիտի յատաճրդէինք :

Փետրւարի 3-ին, ցերեկայ ժամը 2.30-ից մինչեւ 4.30-ը, Օպանասը Չերնիշեւիւքի փողոցում Տւէրի պալատի մուտքի մօտ կանգնած հսկում էր : Ինչպէս երեւում էր, Տւէրում սպասում էին մեծ իշխանին, որովհետեւ դռները կիսով չափ բաց էին ու երկու պալատական սպասաւորներ չէին հեռանում դռներից :

Ժամը 4-ին, Օպանասը սպասաւորների խօսակցութիւնից լսել էր որ այլեւս մեծ իշխանը հետեւեալ օրը, փետրւարի 4-ին, պիտի դար :

Այդ հիման վրա էլ, մենք մահափորձը նշանակեցինք 4-ին :

Փետրւարի 3-ի առաւօտեան, Կալեաներ ու Ալեքսանդրովիչը քաղաքից հեռացան ու նորից վերադարձան հետեւեալ օրը :

Այդ ժամանակամիջոցում նրանք հնա-

բաւորութիւն ունեցան մի լաւ հանդասա-
նալու :

Որպէսզի մահափորձի օրը աշխատան-
քից ազատ լինէինք, ես ժամադրութիւն
նշանակեցի փետրւարի 3-ին, որտեղ պատ-
րաստ ուսմբերը պիտի յանձնէի մերոնց :

Դօրա Բրիլլիանաւ ուսմբերի վրայից
կապաւիւր արդէն վերցրել էր. հարկաւոր
էր նորից տեղը դնել :

Ուրբաթ, փետրւարի 4-ին, ցերեկայ
ժամը 1-ին, նորից դնացի Նիկօլակի փո-
ղոց «Ալաւանսկի Բազար» հիւրանոցը.
այնտեղ, մուտքի մօտ, տեսայ Դօրային,
նախկին ձեւով շալի մէջ փաթաթած ստա-
ցայ երկու ուսմբ : Նստեցի Օպանասի
սահնակն ու հաղիւ մի քանի քայլ հեռա-
ցել էինք, երբ Օպանասը իր նստած տե-
ղից դարձաւ ինձ .

— «Բանաստեղծին» տեսե՞լ ես :

— Այո՛ :

— Ի՞նչ էր ասում :

— Ինչ պիտի ասէր, ոչինչ :

— Ալեքսանդրովիչի մասին...

— Մի՞թէ...

— Շա՛տ վատ է...

Կառապանի տեղից Օպանասը պատմեց,
որ Ալեքսանդրովիչը քաղաք դալուց յե-
տոյ հանդիպել է Կալեաեւին ու յայտնել

որ ինք անկարող է մասնակցիլ մահա-
փորձին, որ փետրւար 2-ի դէպքից յե-
տոյ ի նկատի ունենալով իր ուժերը եկել
է այն համոզման, որ չի կարող տերորի
մէջ աշխատել...

Այդ բոլորն Օպանասը պատմեց ինձ՝ ա-
ռանց իր կողմից բառ աւելացնելու : Անել
դրութիւն էր : Երկուսից մէկը պէտք էր
ընտրել. կամ պէտք է Կալեաեւը մենակ
դուրս գար եւ կամ Ալեքսանդրովիչի տե-
ղը պիտի անցնէինք, ես կամ Օպանասը :
Օպանասը կառապան էր. եթէ նրան ձեռ-
բակալէին, ոստրկանութիւնը նաեւ պիտի
գտնէր մեր հետքն ու հսկողութեան կիր-
առւած միջոցներ : Ես անգլիական ան-
ձագիր ունէի. իմ ձեռքակալութիւնը
պատասխանատուութեան պիտի հրա-
ւիրէր անգլիացի ճարտարապետ Ջէյմս
Գալլուն, որ իր անցադիրը տւել էր ինձ :

Կնշանակի մենք անմիջապէս չէինք կա-
րող ունէ կերպ մասնակցիլ. դրա համար
անհրաժեշտ էր մահափորձը յետաձգել
մինչեւ Օպանասն իր սահնակը ծախէր,
կամ ես իմ անցադիրը կիփեմէի :

Ուրեմն Դօրան մի անգամ էլ պիտի դա-
տարկէր ուսմբը ու մի քանի օրից յե-
տոյ նորից լեցնէր : Պօկատիլովի եղբո-
նական մահն յիշելիս, ես զգուշանում էի

չուտ-չուտ կրկնել տալ ուսմբ լեցնելու եւ դատարկելու դէպքերը: Միւս կողմից՝ վտանգաւոր էր ու պատասխանատու գործ, մենակ մի ումբաճիգով—կալեան-ւով—մահափորձ կատարել:

Մեծ իշխանի ուղեգիծը որոշ էր ու պարզ: Շարունակ նա կառքով անցնում էր Նիկոլսկի ու Տէկոսկի գոնների մօտով ու գնում էր հրապարակի մօտ գտնուող իր բնակարանը: Բայց եւ այնպէս ես վախե-նում էի մի ումբաճիգով սկսել: Իմ կար-ծիքով, մի ուսմբը կարող էր միմիայն վիրաւորել մեծ իշխանին. այդ դէպքում մահափորձը պէտք էր վիժած համարել: Հարկաւոր էր շուտ, հէնց սահնակի մէջ վճռել այդ խնդիրը, որովհետեւ կալեան-ւըն ինձ սպասում էր Իւշկովսկի փողո-ցում:

Ալեքսանդրովիչը մնաս-բարեւի անգամ չեկաւ. նոյն օրը երեկոյան, նա հեռա-ցաւ Մոսկւայից. իսկ մի քանի ամսից յետոյ նա մի ուրիշ տեղ մահափորձ կա-տարեց ու դատապարտուեց մահաւան պա-տիժի, որն յետոյ փոխարինուեց յաւիտե-նական տաժանակիր աշխատանքի: Ուրե-մըն, նրա տատանումները մեծ իշխանի գործում, դեռեւս ասպացոյց էր, որ ինքն

ընդունակ էր մահափորձերի, ինչպէս ինքն էր ենթադրում:

Ես հակառակ էի յետաձգելու կողմը:

Մօտեցանք կալեանին. երբ նա նստեց մեր սահնակը դարձայ նրան ու ասացի. «Իմ կարծիքով պէտք է յետաձգել մահա-փորձը»:

Կալեանը սաստիկ վրդովւեց.

— Ո՛չ մի պայմանով... Դօրային չի կարելի նորից վտանգի ենթարկել... ես ինձ վրա եմ վերցնում ամէն բան:

Ես թւեցի մի ումբաճիգի բոլոր անյաւ-մարութիւնները—հաւանական անյաջո-ղութիւն, պատահական վրիպումներ, ա-նակնկալ ձերբակալութիւն եւայլն... Բայց նա լսել անգամ չէր ուզում:

— Դու ասում ես մի ումբաճիգը քիչ է, մի՞թէ անցեալ օրը մէկը չէր. ես առան-ձին տեղ էի կանգնել, Ալեքսանդրովիչը առանձին. էլ ո՞րտեղ մնաց քո պահեստի ուժը, օգնական ումբաճիգը: Ինչո՞ւ անց-եալ օրը կարելի էր, այսօր չի կարելի:

Նորից առարկեցի, որ մեր ունեցած պայթուցիկ նիւթն ընդամէնը երկու ուսմ բի համար է, որ փետրւարի 2-ին, մենք անհրաժեշտօրէն ստիպւած էինք երկու ումբաճիգ կանգնեցնել, որովհետեւ մեծ իշխանի թատրոն գնալու արդեգիծը որոշ

չէր, որ այսօր այդպիսի անհրաժեշտութիւն չկայ եւ որ, վերջապէս, աւելի լաւ է մեր ձեռնարկը պատահականութեան չենթարկել, այլ սպասել մի քանի օր եւ երկու ոմրաձիգով սկսել մահափորձը:

Իմ բոլոր առարկութիւններին նա պատասխանեց.

— Մի՞թէ դու ինձ չես հաւատում. քեզ ասում եմ որ այդ դործը ես մենակ կարող եմ կատարել...

Կալեաեւին ես լաւ էի ճանաչում. դիտէի, որ մեզանից ոչ ոք չէր կարող իր ուժերի վրա այնպէս վստահ լինել ինչպէս նա: Հաւատում էի որ նա ումբը կը նետի այն ատեն միայն, երբ բոլորովին կը մօտենայ կռուքին եւ նա դիտէ ինքն իրան տիրապետել, մինչեւ վերջը պաղարիւն մնալ: Երկիւղ էի կրում միմիայն պատահականութիւնից:

— Լսի՛ր, Եանէօկ, (Յովհաննէսի փաղաքական մի ձեւը), ասացի նրան, այնուամենայնիւ երկուսն աւելի լաւ է քան թէ մէկը չէ՞... մի բոլոր երեւակայիւ, որ վրիպեցիր, ի՞նչ անենք այն ժամանակ:

— Անհնարին է, որ ես վրիպիմ, ասաց նա ինքնավստահ շեշտով:

Նրա ինքնավստահութիւնը ինձ դիտաթափ արեց:

— Եթէ մեծ իշխանն անցնի, շարունակեց նա, վստահ եղիր որ անպատճառ կը սպանեմ նրան:

Այդ ժամանակ Օպանասը կռապանի տեղից ձայն տուց մեղ.

— Շուտ արէ՛ք, որոշեցէ՛ք, ժամանակն է...

Ես տւի իմ համաձայնութիւնը: Կալեաեւը մենակ պիտի դնար մեծ իշխանին վրա: Երկուսով էլ սահակից իջանք. Իւրկայի մօտից անցանք ու դիմեցինք Կարմիր հրապարակը: Գօստիւնի Դուրին հասնելուն պէս, Կրէմլի աշտարակից ժամացոյցը երկու անգամ զարկեց:

Կալեաեւը կանգ առաւ:

— Մնասրարեւ, Եանէօկ.

— Մնասրարեւ... Նա համբուրեց ինձ ու ծռելով դէպի աջ՝ մտաւ Նիկօլսկի դռները տանող նեղ փողոցը:

Սպասկի աշտարակի մօտից անցայ, քայլերս ուղղեցի դէպի Կրէմլ ու կանգ առայ Ալէքսանդր Բաշի արձանի մօտ: Այնտեղից երեւում էր մեծ իշխանի ապարանքը: Մուտքի մօտ կանգնած էր մեծ իշխանի կռուք. ճանաչեցի կռապան Ռուդենկինին եւ հասկացայ, որ չուտով

մեծ իշխանը պիտի գնար իր պաշտօնատեղին:

Ճանապարհս շարունակեցի ու անցայ պալատի դռանը կանգնած կառքի մօտից, մտայ Նիկօլսկի դռներից ու դուրս եկայ Տէէր:

Դօրա Բրիլլիանտի հետ մենք ժամադիր էինք եղել Սիու եւ ընկ. Կօնդիտեբրսկում (չաքարեղէն պատրաստելու դործարան), որը գտնուում էր Կուչնեցկի կամուրջի մօտ:

Շտապում էի այնտեղ, որպէսզի ժամանակ ունենամ նորից Կրէմլ վերադառնալու պայթիւնը լսելու համար:

Կուչնեցկի կամրջի վրա մի խուլ դղրդոց լսեցի: Կարծես թէ մէկը նեղ փողոցներից մէկում ատրճանակ արձակեց: Ո՛չ մի ուշադրութիւն չդարձրի այդ ձայնի վրա, որովհետեւ սկի նման չէր ունեւրի պայթելուն. նշանակւած տեղում, Դօրան սպասում էր ինձ. մենք երկուսով դուրս եկանք ու դիմեցինք Կրէմլ:

Ցածրում, դէպի Տէէր տանող ճանապարհում մեզ հանդիպեց մի երեխայ. նա բարձրաձայն բղաւելով վազում էր.

— Մեծ իշխանը սպանեց, գլուխը կոտրւեց...

Մարդիկ շնչասպառ վազում էին Կրէմլ.

Նիկօլսկի դռների մօտ բաղմութիւնն այն քան շատ էր, որ անհնարին էր անց կենալ. ես ու Դօրան կանգ առանք:

Այդ ժամանակ, յանկարծ, մի ձայն եմ լսում.

— Պարոն, ահա իմ սահնակը եթէ ցանկանում էք...

Յետ դարձայ ու տեսնեմ Օպանասն է, սպրդնած, գոյնը ձգած. նա առաջարկում էր իր սահնակը: Նստեցինք ու ծանր քայլերով հեռացանք Կրէմլից:

— Լսեցի՞ք:

— Ո՛չ:

— Ես այնտեղ կանգնած էի պայթիւնը լսեցի, մեծ իշխանն սպանւած է: Այդ ժամանակ Դօրան թեքեց իմ կողմն ու չկարողանալով արտասուենքը զսպել, բարձր ձայնով լաց եղաւ. նրա ամբողջ մարմինը ցնցւում էր հեկեկանքներից:

Աշխատեցի հանգստացնել նրան, բայց նա հանգստանալու փոխարէն, աւելի ուժեղ լացի միջից շարունակ կրկնում էր. — մենք սպանեցինք նրան... ե՛ս սպանեցի նրան, ես...

— Ո՞ւմ... հարցրի սարսափած, կարծելով որ խօսքը Կալեաեւի մասին է:

— Մեծ իշխանին:

III

Ինձանից բաժնեկուլց յետոյ, Կալեանե-
ւը՝ մեր պայմանի համաձայն, դիմեց Ի-
վերսկի աստուածամօր պատկերի մօտ:

Այնտեղ նա վաղուց տեսել էր մի հա-
սարակ շրջանակի մէջ կախւած նկար:
Այդ նկարի աստուած միջից, ինչպէս հա-
յեկու միջից, պարզ երեւում էր աստուա-
ծամօր պատկերը տանող ճանապարհը
Նիկիոսկի դռների կողմից: Այդպիսով՝
եթէ մէկը կոնակը Կրէմլ դարձած կանգ-
նէր նկարի առաջ դիտելու պատրւակով,
կարող էր տեսնել մեծ իշխանին կառքով
անցնելիս: Նկարի առաջ մի փոքր կանգ-
նելուց յետոյ, ինչպէս որ որոշել էինք
սկզբից, Կալեանեւը ծանր քայլերով ընդ-
առաջ դնաց մեծ իշխանին կառքին:

Նա հազնւած էր այնպէս, ինչպէս որ
փետրւարի 2ին, այսինքն հասարակ դիւ-
ղացու սովորական հագուստ:

Այնտեղ, Կրէմլում, նա տեսաւ այն,
ինչ որ քիչ առաջ ես էի տեսել—պատրաս-
տի կառքը, մեծ իշխանի կառապանն էլ իր
տեղում նստած: Ի նկատի առնելով ժա-
մանակը, նա յետ դարձաւ նորից աստ-
ւածամօր պատկերի մօտ, մի պտոյտ դոր

ծեց «պատմական թանգարանի» եւ Նի-
կիոսկի դռների կողմից եւ կրկին վերա-
դարձաւ Կրէմլ. դատարանական շէնքի
մօտ պատահեց մեծ իշխանի կառքին:

Հակառակ իմ բոլոր ջանքերին, գրում
էր նա ընկերներին ուղղած նամակներից.
մէկում, փետրւարի 4-ին, ես ողջ մնացի:

Ռումբը թափով նետեցի ընդամենը 4
քայլ հեռաւորութիւնից:

Պայթիւնի ուժեղ հոսանքը դիպաւ ե-
րեսիս: Տեսայ ինչպէս ջարդ ու փշուր ե-
ղաւ կառքը: Երբ ծուխը ցրիւ եկաւ, տե-
սայ, որ մնացել եմ յետեւի անիւների
կտորների տակ: Լաւ յիշում եմ, վառօդի
ծուխը քթիս առաւ, իսկ փայտի կտորնե-
րը գլխարկս գլխիցս թոցրին:

Ես վայր չընկայ, միայն թէ գլուխս թե-
քեցի յետեւ: Մօտաւորապէս հինգ քայլ
ինձնից հեռու, կառքի դռներին աւելի
մօտ, տեսայ մեծ իշխանի հագուստի ջր-
բըրւած ծւէններն ու նրա մերկ մարմինը:

Կառքից տասը քայլ անդին ընկած էր
գլխարկս, մօտեցայ, վերցրի ու ծածկե-
ցի գլխիս: Նայեցի վրաս ու տեսայ որ չո-
րերս ամբողջովին քրքրւել ու կախ էր
ընկել մանր ծլանքներով եւ որ գլխաւորն
է, նրանք կիսով չափ խանձւել էին: Երե-

սիցս առատ արիւն էր հոսում: Մտածեցի, որ անկարող էի խուսափել, թէեւ բաւական երկար ատեն ոչ ոք չկար մօտս: Մի քանի քայլ հաղիւ էի գնացել, երբ յետեւիցս լսեցի՝ «Բռնէք, բռնէք...» Քիչ էր մնացել որ լրտեսները սահնակն ինձ իր տակովը անէր. այդ ժամանակ զգացի, որ մի ուժեղ ձեռք յետեւիցս բռնեց ինձ. ես չգիմադրեցի: Չորս կողմից թափւեցին վրաս ու ինձ շրջապատեցին քաղաքապահները, ոստիկաններն ու զգւելի լրտեսները... — «Նայեցէք, ատրճանակ չլինի մօտը, ձայն տւեց մէկն ու շարունակեց. փառք քե՛զ Աստուած որ ինձ էլ չսպանեց, չէ՞ որ ես մօտը կանգնած էի». սարսափելով պատմում էր պահպանողական բաժանմունքի այդ պարծենկոտ ծառայողը: Շա՛տ ափսոսացի որ մօտս ատրճանակ չը կար որ մի գնդակ ուղղեմ այդ «քաջարի» վախկոտի ճակատին...:

— Ինչո՞ւ էք բռնում, ասացի նրանց, մի՛ք վախենալ չեմ փախչելու... Իմ գործս ես արդէն կատարեցի: Այդ ժամանակ միայն զգացի, որ ականջներս խլացել էին, լաւ չէի լսում:

— «Կառապան կանչեցէք, կառք բե՛րէք...» — կարգադրում էր մէկը:

Երբ կառքով անցնում էինք Կրէմլի առջեւից, մի վայրկեան մտածեցի բարձր ձայնով աղաղակել. «Թո՛ղ կորչի անիծեալ թաղաւորը, կեցցէ աղատութիւնը, թո՛ղ կորչի անիծեալ միապետութիւնը, կեցցէ Սօց.~Յեղ. կազմակերպութիւնը...»

Ինձ տարան քաղաքային ոստիկանատուն:

Հաստատուն քայլերով ներս մտայ: Սաստիկ զգւանք էի գգում այդ ողորմելի վախկոտների հասարակութեան մէջ: Իմ վարմունքը խիստ յանդուգն էր, ծաղրում էի բոլորին ու արհամարհում:

Այնտեղից ինձ փոխադրեցին կալանաւորների Եակիմյնսկի բաժանմունքը, որտեղ հանդիստ քնեցի խորը քնով):

Փետրւարի 4-ի դէպքին նւիրւած է մի յօդւած, որ տպագրւել է «Րէվոլյուցիօննա, Ռօսիա» թերթի 60-րդ համարում: Ականատեսի պատմելով՝ այդ դէպքը տեղի է ունեցել հետեւեալ կերպով:

«Ռումբը պայթեց մօտաւորապէս ժամը 2-ից 45 րոպէ անց: Նրա ձայնը լսելի էր Մոսկւայի հեռաւոր անկիւններումն անդամ: Ամենամեծ իրարանցումը տեղի ունեցաւ դատարանի շէնքի մէջ: Բոլոր

լաժանմունքներում դատավարութիւն էր կատարւում, գրասենեակներում աշխատում էին: Պայթիւնի ձայնը լսելուն պէս, շատերը կարծեցին որ երկրաշարժ է, ուրիշները՝ թէ դատարանի խարխուլ շէնքն է քանդւում: Շէնքի ճակատի լուսամուտները բոլոր ապակիները ջարդ ու փշուր եղան, դատաւորներն ու ծառայողները նստած տեղներից վայր ընկան: Տասը վայրկեանից յետոյ, երբ դէպքի խիութիւնը պարզեց, բոլորն էլ դուրս թափւեցին ու վազեցին դէպքի վայրը: Սպանութեան վայրում՝ տասը վերջօք բարձրութեամբ դիզած էր մի անորոշ զանգւած, որը կազմէլ էր կառքի մանր կըտորներից, շորի ծէշներից ու մարդկային մարմնի այլանդակւած մասնիկներից... Առաջին անգամ դէպքի վայրը հասան մօտ երեսուն հոգի, որոնք դիտում էին աւերմունքի հետքերը: Նրանցից մի քանիսը փորձում էին մեծ իշխանի դիակն ազատել կառքի կտորների տակից: Տեսարանը սրտաճմլիկ էր:

Գլուխը մէջտեղ չկար. մարմնի մնացած մասերից ճանաչելի էին մի ձեռքն ու ոտքի մի մասը:

Այդ ժամանակ դուրս թռաւ Ելիզաւետա

Ֆէօօրովնան վերարկուով, բայց առանց գլխարկի: Ամբոխը կանգնած նստում էր առանց գլխարկները հանելու: Այդ նկատելով իշխանուհին, յարձակեց սրա նրա վրա գոռալով. — «Ամթ չէ՞ ձեզ համար, որ այստեղ կանգնել նայում էք, հեռացէք այստեղից...» Սպասաւորը խնդրեց ամբոխին հանել գլխարկները, սակայն ոչ ոք, ո'չ մի ուշադրութիւն չը դարձրեց. նրանք մնացին իրանց տեղերում կանգնած առանց գլխարկները վերցնելու: Ոստիկանութիւնը բացակայում էր կէս ժամի չափ. նկատելի էր որ բոլորն էլ շարեւ, գլուխները կորցրել էին...

Դատաստանական պալատի դատախազի օգնականը, անտարբեր ու շարած, գողի քայլերով մի քանի անգամ մօտեցաւ ամբոխին հրապարակի կողմից ու նորից յետ դարձաւ, մի երկու անգամ էլ կառքով եկաւ ու էլի անյայտացաւ:

Բաւական ուշ եկան զինւորները, որոնք չլիթայ կապած չըջապատեցին դէպքի վայրն ու ցրեցին ամբոխը:»

Պաշտօնական մի գրութիւն հետեւեալ ձեւով է նկարագրում մեծ իշխանի մահը:

«1905 թ. փետրւարի 4-ին, Մոսկւա-

յում, երբ մեծ իշխան Սէրգէյ Ալեքսանդրովիչը կառքով անցնում էր Նիկոլաեւսկի ապարանքից դէպի Տւէր, Նիկոլսկի դռներից մինչեւ Սէնատի հրապարակը 65 քայլ հեռավորութեան վրա, մի անյայտ չարազործ ուժեր նետեց նորին բարձրութեան կառքի մէջ: Ռումբը պայթեց եւ տեղնուտեղը սպանեց մեծ իշխանին, իսկ նրա կառավար Անդրէ Բուդենկինը մի քանի տեղից ծանր վէրքեր ու վնասւածներ ստացաւ: Մեծ իշխանի մարմինը այլանդակ ձեւ էր ստացել,— գլուխը, վիզը, կրծքի վերին մասը, ձախ ուսն ու ձախ ձեռքը մարմնից անջատւել կտորկտոր էին եղել: Կողերը փշուրէլ էին, ձախ ոտքը ջարդւել էր, որի ներքին մասերը— սրունքն ու թաթը կտրւել, մի կողմն էր ընկել: Մեծ իշխանի կառքի նստելատեղը ուժերի պայթիւնից ցրիւ էր եկել մանր կտորտանքներով: Բացի այդ՝ շրջակայքում գտնւած բոլոր շէնքերի—դատարանի, զինական միջերանոցի—լուսամուտների ապակիները փշուր-փշուր էին եղել:»

* * *

Նակիմսկի բաժանմունքից Կալեաեւին

փոխադրեցին Բուտիրեւսկի բանտի Պուզնեւսկի աշտարակը:

Մի քանի օր յետոյ Կալեաեւին այցելեց նրա ձեռքով սպանւած՝ մեծ իշխան Սէրգէյ Ալեքսանդրովիչի ամուսինը, Ելիզաւետա Ֆէօդորովնան:

«Առանց թագնելու պարզը պիտի աւեմ, գրում էր Կալեաեւը այդ տեսակցութեան մասին, որ մենք նայում էինք իրար մի տեսակ խորհրդաւոր հայեացքով, ինչպէս երկու մահկանացուներ, որոնք կենդանի էին մնացել, ես պատահաբար, իսկ նա կազմակերպութեան, կամ աւելի ճիշտը, իմ կամքով, որովհետեւ թէ ես եւ թէ կազմակերպութիւնը դիտակցաբար ձգտում էինք խոյս տալ աւելորդ արիւնհեղութիւնից:

Նայելով մեծ իշխանուհուն, անկարելի էր նրա գէմքի վրա չնշմարել շնորհակալութեան զգացմունք, եթէ ոչ ինձ՝ գոնէ ճակատագրին, որ մնացել էր ողջ:

— Խնդրում եմ, յիշատակի համար ընդունեցէ՛ք իմ կողմից այս սրբի պատկերը... ես ձեզ համար կաղօթեմ...

Ու ես ընդունեցի:

Դա իմ յաղթանակը խոստովանելու խորհրդանշանն էր, դա միեւնոյն ժամա-

նակ ճակատադրին շնորհակալ լինելու ապացոյց էր, որ իշխանուհուն աղատել էր վերահաս մահից ու նրա խղճի ապաշխարանքը, մեծ իշխանի դործած յանցանքների համար...

— Իմ խղճը հանգիստ է, ասացի նրան, չա՛տ ցաւում եմ որ իմ վարմունքով ձեզ վիշտ պատճառեցի: Ես գիտակցաբար կատարեցի այդ դործը եւ եթէ մէկի փոխարէն հազար կեանք ունենայի՝ հազարն էլ կնւիրէի այդ դործին: Մեծ իշխանուհին ոտքի կանգնեց, ես էլ կանգնեցի:

— Գնաք բարով, ասացի իշխանուհուն, կրկնում եմ, չա՛տ ցաւում եմ որ ձեր վշտի պատճառ եղայ, սակայն ես պարտքըս եմ կատարել ու կկատարեմ մինչեւ վերջը անտրտունջ ինչ որ ինձ վիճակւած է...

— Մնաք բարով, որովհետեւ մենք այլեւս չենք տեսնւի...»

Նոյն օրերում այդ տեսակցութիւնը տպագրւեց մամուլում անձիշտ ու դիտաւորեալ լուսաբանութեամբ:

Մեծ իշխանուհու հետ ունեցած իր խօսակցութեան աղաւաղումը չափազանց վշտացրել էր Կալեաեւին:

Մարտի 24-ին, մեծ իշխանուհուն ուղղած նամակում նա գրում էր.

«Ես չէի ճանաչում ձեզ, դուք ինքնեղեկաբար ինձ այցելութեան. հետեւապէս՝ մեր խօսակցութեան բոլոր պատասխանատուութիւնը ընկնում է ձեզ վրա: Մեր տեսակցութիւնը, գոնէ արտաքին ձեւի կողմից, տեղի ունեցաւ մտերիմ հանգամանքների մէջ: Դա միմիայն մեզ երկուսիս էր վերաբերում, որ յամենայն դէպքս, չպէտք է յայտարարէր: Ես և դուք միմիանց հանդիպեցինք, այսպէս ասաց՝ չէզոք հողի վրա, ինչպէս դուք էք արտայայտւել, մի մարդ հանդիպում է մէկ ուրիշ մարդու:

Հետեւապէս երկուսով էլ դադտնապահութիւնից պիտի օգտւէինք հաւասար իրաւունքներով, այլապէս ինչպէս բացատրել ձեր քրիստոնէական զգացմունքի անհասանգիւղ լինելը:

Ես վստահեցայ ձեր ազնւութեան վրա հաւատալով որ ձեր պաշտօնական բարձր դիրքը, ձեր անհատական արժանիքը կերպաւորէ բամբասանքներից ու զբոսարարութիւններից, որի մէջ այս կամ այն չափով դուք էլ խառն էք: Սակայն, դուք չվախեցաք այն բանից, որ ինքներդ

էլ կարող էք խառնուած լինել դրա մէջ: Դէպի ձեզ ունեցած իմ հաւատը չարդարացաւ: Զրպարտիչ բամբասանքն ու մեր տեսակցութեան միտումնաւոր լուսարանութիւնը հրապարակի վրա է:

Հարցնում եմ. կարո՞ղ էր մեր տեսակցութիւնը հրապարակ դուրս գալ այս կամ այն ձեւով, ձեր կամքին հակառակ, եթէ դուք, թէկուզ թոյլ դիմադրութիւն ցոյց տայիք... մինչդեռ ձեր պատիւը պահանջում էր ընդհակառակը, այսինքն մեր տեսակցութիւնը չհրապարակէր աղաւաղւած ձեւով: Դրա պատասխանը հէնց իրա հարցի մէջն է:

Կտրուկ կերպով բողոքում եմ, քաղաքական նկատումներով կատարած ձեր յաւելումների դէմ եւ այդ բոլորն արւած է այն բարի զգացումների եւ ներողամիտ վերաբերմունքի փոխարէն որ ես ցոյց տւի դէպի ձեր վիշտը:

Իմ համոզմունքներն ու իմ վերաբերմունքը դէպի թաղաւորող տունը, մնում են անփոփոխ: Եւ ես իմ «ես»-ի ոչ մի մասնիկով, ոչ մի ընդհանուր առնչութիւն չունիմ, ո՛չ սնտախապաշտ, կրօնամոլ ըստըրուկների եւ ոչ էլ կեղծաւոր իշխողների հետ:

Խոստովանում եմ իմ սխալը, չպէտք է կարեկցէի ձեզ եւ ոչ էլ խօսէի ձեզ հետ: Բայց իմ մեղմ վարմունքով՝ մեր խօսակցութեան ժամանակ ես խնամքով թաղցրի այն արհամահանքը, որ բնականաբար տածում եմ դէպի ձեզ: Դուք այժմ գիտէք, թէ ի՞նչ նկատումներով եմ առաջնորդւել ձեզ հետ խօսելիս. սակայն, դուք արժանի չէիք իմ մեծահոգի վարմունքին: Այժմ պարզ է ինձ համար այն որ իմ մասին հաղորդւած սխալ տեղեկութիւնների աղբիւրը դուք էք, այլապէս ո՞վ կհամարձակէր առանց ձեր հաճութիւնն ստանալու, հրապարակէր իմ եւ ձեր մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը:

Լրագրութեան հաղորդագրութիւնների մէջ մեր խօսակցութիւնն աղաւաղւած է: Ես ինձ չեմ յայտարարել հաւատացեալ, զղջացող ու ապաշխարող...»

Այդ խիստ նամակը չէր կարող չազդել Կալեհաւելի ճակատագրի վրա:

Ընկերներին ուղղած այն ժամանակւայ նամակներում գրում էր հետեւեալը.

«Իմ թանկագին բարեկամներ, անմոռանալի ընկերներ,

Դուք գիտէք, ես ամէն բան արեցի, որպէսզի փետրւարի 4-ի յաղթանակը ձեռք

բերեմ եւ ես իմ նախազգացումների սահմանում երջանիկ եմ այն գիտակցութեամբ, որ կատարեցի այն պարտքը, որը ծանրացած էր արիւնոտուած Ռուսաստանի վրա: Դուք ծանօթ էք իմ համոզմունքներին, գիտէք իմ զգացմունքների ուժը եւ թո՛ղ ոչ ոք չողբայ իմ մահը:

Ես ամբողջովին նւիրեցի աշխատանքի դասակարգի ազատագրութեան կուին: Իմ կողմից ո՛չ մի զիջում չի կարող լինել բռնապետութեանը: Եւ եթէ ես, իմ կեանքի բոլոր ձգտումներով հանդերձ՝ կարողացել եմ բռնութեան դէմ համամարդկային բողոքի արժանի բարձրութեան վրա կանգնած մնալ, թո՛ղ, իմ մահն էլ լինի այդ դադարի անարատ սրահը: Համոզմունքների համար մեռնել, այդ նշանակում է կուրի կոչ անել, որպիսի զոհեր էլ պահանջելու լինի միապետութեան վերջնական անկումը:

Խորին կերպով հաւատում եմ, որ մեր սերունդը իր հաշիւները ընդմիշտ կմաքրէ միապետութեան հետ:

Դա կլինի Սօցիալիզմի մեծագոյն յաղթանակը երբ ուսւ ժողովրդի, ինչպէս նաեւ բռնակալ ցարիզմի լծի տակ, դաբերով ճնշւած բոլոր ժողովուրդների ա-

ռաջ նոր կեանքի ասպարէզ կրացւի...:

Ամբողջ սրտովս ձեզ հետ եմ իմ սիրելի, իմ անմոռաց ընկերներ...:

Դուք ինձ համար նեցուկ էք եղել կեանքի դժւարին վայրկեաններում. ձեզ հետ ես միշտ բաժանել եմ ձեր եւ մեր ընդհանուր տանջանքներն ու ուրախութիւնները եւ եթէ երբ եւիցէ համաժողովրդական յաղթանակի տօնախմբութեան ժամանակ յիշելու լինիք ինձ, թո՛ղ յեղափոխական ասպարէզում կատարած իմ բոլոր աշխատանքը համարւի ձեզ համար խանդավառ սիրոյ արտայայտութիւն դէպի ժողովուրդը եւ համակրանքի նշան դէպի իմ ընկերները: Ընդունեցէք այն իբրեւ իմ անկեղծ անձնւիրութեան տուրքը կազմակերպութեան, որն իր մէջ ամփոփում է «Նարոդնայեա Վօլիայի» պատւիրանները իր ընդարձակ ծաւալով...:

Բոլոր կեանքը ինձ թւում է հէքիաթ, ամենը ինչ որ պատահեց ինձ կարծես չա՛տ վաղուց, տարիներ առաջ ապրում էր իմ նախազգացումների մէջ: Սրտիս խորքում այդ բոլորը հասունցաւ նրա համար միայն, որպէսզի յանկարծ փոխարկւի բոցավառ առելութեան եւ ինձ ստիպի վրէժ լուծել բոլորի համար:

Կուղենայի սրտիս շա՛տ մօտ ե ինձ հա-
մար անսահման սիրելի անունները վեր-
ջին անգամ մէկիկ-մէկիկ յիշել... սա-
կայն, թո՛ղ իմ վերջին հառաչանքը նը-
րանց համար լինի մնաս բարեւի ողջոյն ե
խրոխտ կոչ դէպի ազատագրական կը-
ռիւ...

Գրկում ու համբուրեմ եմ ձեզ բոլո-
րիդ

Ձեր՝ Ի. ԿԱԼԵԱՆԻ»

«Մնաք բարեաւ, իմ սիրելի ե անմոռաց
ընկերներ,

Դուք խնդրում էք որ ես չչտապեմ, տա
կաւին մեռնելու... Եւ իսկապէս որ չեն
չտապում մահացնել շուտով:

Այն օրից, երբ ես վանդակի մէջ ըն-
կայ, ցանկութիւն չունէի այլեւս մի վայր
կեան անգամ երկար ապրելու:

Յեղափոխութիւնն ինձ մի այնպիսի եր-
ջանկութիւն պարզեւեց, որ աւելի բարձր
էր կեանքից: Դուք գիտէք որ իմ մահը—
դա ամենաթոյլ շնորհակալութիւնն է նը-
րան: Իմ մահը ես համարում եմ—արիւնի
եւ արցունքի աշխարհի համար—ամենա-
վերջին բողոքը: Պէտք է, սակայն, ցաւել
որ ես միմիայն մի կեանք ունեմ, որը չը-
պրտում եմ ինքնակալութեան երեսին

որպէս մենամարտի հրաւեր: Մեծ յոյս
ունեմ, որ մեր սերունդը Ահաբեկիչ Մար-
մինի գլուխն անցած պիտի ջախջախի մի-
ապետութիւնը: Կցանկանայի, որ իմ մա-
սին ոչ ոք վատ բան չմտածէր. մինչեւ
վերջն էլ հաւատային զգացմունքներիս
անկեղծութեանն ու համոզմունքներիս
հաստատականութեանը: Եթէ ինձ ներու-
մըն շնորհի, դա կլինէր ամենամեծ ա-
նարգանքը:

Եթէ կաղմակերպութեան շահերից
դուրս, իմ կեանքի մէջ ունէ թերութիւն
էք նկատել, կխնդրէի որ ներողամիտ լի-
նէիք:

Մեծ իշխանուհու հետ ունեցած խօսակ-
ցութեան առթիւ տարածւած ասէ-կօսէ-
ները ծանր կերպով տանջեցին ինձ ու թու
նաւորեցին իմ բանտային կեանքը: Կար-
ծում էի որ ես անարգւած ու խայտառակ-
ւած եմ: Հէնց որ գրելու հնարաւորու-
թիւն ունեցայ, իսկոյն նամակ գրեցի մեծ
իշխանուհուն, համարելով նրան բամբա-
սանքների յանցաւորը:

Դատը տեղի ունենալուց յետոյ զգացի
որ ես խախտել եմ իմ ուղղամիտ դիրքը
դէպի մեծ իշխանուհին:

Դատարանում յարձակողական դիրք

բռնեցի ո՛չ թէ տպաւորութիւն թողնելու համար, այլ որովհետեւ ուրիշ ելք չուներ:

Դատաւորները, նամանականդ նախագահը, բացառիկ սրիկաներ են, ստորաբարածներ: Ինձ համար չա՛տ ծանր էր սիրտս ու հոգիս բաց անել նրանց առաջ: Ես միայն ատելութիւն ու անարգանք ցոյց տւի նրանց:

Վճռաբեկ բողոքիս մէջ, ես աշխատեցի զուտ կուսակցական հայեցակէտ մտցնել եւ կարծում եմ որ դատարանի առաջ կըրկ նստի իմ յայտարարութիւններով ոչ մի վնաս չհասցրի կաղմակերպական շահերին:

Ես ասացի.— մեծ իշխանի սպանութիւնը, դա մի մեղադրական ճառ է կառավարութեան ու թագաւորող տան հասցէին ուղղած: Դրա համար է, որ մեր վճռի մէջ ասւած է որ մեծ իշխանի սպանութիւնը ոչ մի կապ չունի թագաւորի անձնաւորութեան հետ, թէեւ նրա ազգականն է: Այդ առթիւ ես բողոքեցի ի նկատի ունենալով ասպագայ դատաւարութիւնը...

Գրկում, համբուրում եմ ձեզ: Հաւատացած եղէք, որ ամէն տեղ, մինչեւ վեր-

ջին շունչս, ձեզ հետ եմ: Կրկին անգամ մնաք բարով...

Ձերդ՝ ԿԱԼԵԱՆԻ

Ընկերներէն մէկին ուղղած մի մասնաւոր նամակի մէջ, անհանգիստ լինելով մեծ իշխանուհու հետ ունեցած տեսակցութեան դիտաւորեալ աղաւաղումի առթիւ, բանտից հետեւեալն էր գրում.

27|IV. Իմ թանկագին, ներիր ինձ եթէ տեւէ բանով վատ տպաւորութիւն եմ թողել Ձեզ վրա: Մտածելն անգամ ծանր է ինձ համար որ դու կարող ես դատաւար տել ինձ: Այժմ, երբ արդէն կանգնած եմ դերեղմանի առաջ, բոլորը միմիայն մի նշանակութիւն ունի ինձ համար.— յեղափոխականի սլառի հարցը: Որովհետեւ մահից յետոյ, այդ սլառից է կախւած իմ կապը Ահաբեկիչ Մարմնի հետ:

Բանտի չորս պատերի մէջ դժւար է ճիշտ գաղափար մը կազմել դուրսը կատարւող կարեւոր ու անկարեւոր անցուղարձի մասին:

Լինում են վայրկեաններ երբ մտածում եմ, որ չարամիտներից մէկը վիրաւորական գրութեամբ, կարող է ոսկորներս անարգել:

Այդ դէպքում կցանկանայի ապրել, որ-

պէսզի վրէժ լուծեմ այն վատերից, որոնք ընդունակ են մտքերս դիտաւորեալ կերպով աղաւաղելու: Բայց դու գիտես, որ ես իմ հաշիւները արդէն փակել եմ աշխարհի հետ:

Ես քեզ սիրում եմ... տանջւել ու աղօթել ենք միասին: Խնդրում եմ, եղի՛ր իմ պատւի պաշտպանը:

Թերեւս մարդկանց հետ, հոգուս դադարներէն նկատմամբ, աւելի պարզ եմ եղել քան թէ հարկաւոր էր, բայց խօսքդու գիտես որ կեղծաւոր մարդ չեմ...

Վ. Գ. ին եւ բոլոր մերոնց բարեկէր:

Մնաս բարով, իմ միակ սէրելի բարեկամ, երջանիկ եղի՛ր, երջանիկ եղի՛ր...

IV

1905 թւի ապրիլի 5ին, Կալեաեւին դատեցին Սէնատի առաջին ատեանում:

Նրան պաշտպանում էին երդւեալ հաւատարմեալներ, ժդանովն ու Մանդելըշտամը: Ժդանովը Կալեաեւին ճանաչում էր տակաւին Վոլոգդայից: Ի Պաշտպանութիւն Կալեաեւի, նա արտասանեց մի իմաստալից ճառ. մէկը այն լաւագոյն ճառերից, որոնք արտասանւել են ուսմ քաղաքական դատավարութիւնների պատ

մութեան ընթացքում: Բայց աւելի նշանաւոր ճառ արտասանեց ինքը՝ Կալեաեւը:

«Ամենից առաջ մի փաստացի ուղղում, այսպէս սկսեց նա իր ճառը: Ձեր առաջ ես դատապարտեալ չեմ, ես ձեր գերին եմ:

Մենք՝ ձեզ հետ միասին, երկու պատերազմող կողմեր ենք: Դուք — կայսերական կառավարութեան ներկայացուցիչներդ — կապիտալի եւ բռնութեան վարձկան ծառաներ էք: Ես ժողովուրդի վրէժը լուծողներից մէկը — սօցիալ յեղափոխական:

Մեզ բաժանում են իրարից դիակներից կազմւած լեռներ, հարիւր հազար մարդկային խորտակւած կեանքեր եւ արիւնի եւ արցունքի ծովեր, որոնք հեղեղել են ամբողջ երկիրը:

Սարսափի ու դժգոհութեան վարար հոսանքներով, դուք ժողովրդին պատերազմ յայտարարեցիք, մենք ընդունեցինք ձեր մարտահրաւէրը: Ինձ գերի վերցնելով դուք կեանքս կարող էք ենթարկել դանդաղ մահւան, կարող էք սպանել ինձ, բայց իբրեւ անհատի դուք չէք կարող դատել ինձ: Որքան էլ խորամանկ միջոցնե-

ըի դիմելու լինէք ինձ վրա իշխելու, այդ տեղ դուք արդարանալու յենակէտ չունէք, ինչպէս որ չէ կարող լինել ինձ համար մեղադրանք: Մեր մէջ հաշտութեան հող չկայ, ինչպէս որ չէ կարող լինել կառավարութեան եւ ժողովրդի միջեւ:

Մենք կանք ու կմնանք նոյն հակառակորդներն ու թշնամիները: Եւ եթէ դուք գրկելով ինձ ազատութիւնից, թոյլ չտուիք բարձրաձայն դիմելու ժողովրդին, միւս կողմից՝ դատական հանդիսաւորատեան կազմեցիք, այդ դեռ չի նշանակում որ դուք իրաւունք ունիք եւ ինձ չի պարտաւորեցնում ձեզ դատաւորներ ճանաչել:

Մեր դատաւորը ո՛չ թէ պաշտօնական համազգեստի օրէնքը պիտի լինի, ո՛չ թէ դասակարգային նշանակովի ստրուկ ներկայացուցիչների վկայականը, կամ թէ ժանտարմիական ստոր պաշտօնէութիւնը... Թո՛ղ մեր դատաւորը լինի պատմութեան ամենամեծ նահատակը — ժողովրդական Ռուսաստանը...

Փետրուար 4-ի դործը դուք չէք ուզում քնդունել լոկ սպանութիւն, այլ անանում էք այդ չարագործութիւն, յանցանք...

Դո՛ւք ոչ միայն դատում էք, այլեւ յան-

գործում էք դատապարտել իսկ:

Ես սպանեցի թագաւորող տան անդամներին մէկին, մեծ իշխանին: Եթէ ինձ ենթարկէին թագաւորող տան անդամների դատաստանին, դա հասկանալի կլինէր, որովհետեւ ես նրանց ցեղի բացարձակ թշնամին եմ: Գուցէ դա 20-րդ դարի համար մի քիչ կոպիտ ու անպատւաբեր բան կլինէր, բայց դո՛նէ չիտակ ու անկեղծ կլինէր: Իսկ այժմ, ո՞րտեղ է այն Պիղատոսը, որ ժողովրդի արիւնի մէջ թաթախած իր ձեռքերը տակաւին չլացած, ուղարկել է ձեզ այստեղ կախաղան կանգնեցնելու...

Գուցէ իշխանութեան տւած իրաւունքով ու ձեր փոքրոգի խղճով դուք լիազօր էք համարում ձեզ այն աստիճանի որ ինք ներդ էք իւրացրել կեղծաւոր օրէնքի անունից դատելու իրաւունքը, նոյն այդ օրէնքի օգտին. այն ժամանակ լաւ հասկացէք, որ ես ո՛չ ձեզ եմ ճանաչում եւ ոչ էլ ձեր օրէնքը... Կեդրոնացումը կառավարական հիմնարկութիւնների մէջ ես չեմ ընդունում. այնտեղ քաղաքական կեղծաւորութիւնն է հովանաւորում կառավարողների բարոյական վախկոտութիւնը և քմահաճ, անդուծ դատաւարութիւնը

կատարում է մարդկային հայհոյած խղճի անունից, բռնութեան յաղթանակի համար:

Բայց ո՞րտեղ է ձեր խիղճը: Ո՞րտեղ է վերջանում ձեր կաշառած կամակատարութիւնն ու ո՞րտեղից է սկսւում ձեր անկաշառ համոզմունքը, թէկուզ դա լինէր իմ խղճի ու համոզմունքի հակառակը...

Դուք ոչ միայն դատապարտում էք իմ վարմունքը, այլ յանդգնում էք ձեռք բարձրացնել նաեւ նրա բարոյական արժանիքի վրա:

Ի՞նչն է ձեզ դրդում այդպէս վարւելու, ո՞վ է ձեզ իրաւունք տալիս...

Ճիշտ չէ՞, բարձրապատիւ ու բարձրաստիճան պարոններ, ո՞ր դուք ո՛չ ոքի չէք սպանել:

Դուք յենւում էք ոչ միայն սւինների ու օրէնքի վրա, այլեւ բարոյական «սկըզբունքներ»ի. չէ՞...

Նապօլէօն Գ.-ի ժամանակակից մի գիտական—պրօֆֆէսօրի նման երեւի ձեզ էլ երկու բարոյականութիւն դոյութիւն ունի, մէկը՝ հասարակ մահկանացունների համար, որ պատւիրւում է — «մի սպաներ, մի դողանար». իսկ միւսը՝ քաղաքական բարոյականութիւն, որն յատ-

կապէս կառավարողների համար ամէն ինչ թոյլատրելի է...

Դուք իսկապէս հաւատացած էք որ ամէն ինչ ներելի է ձեզ եւ որ ձեր գլխին ո՛չ մի դատաւոր չկայ...

Նայեցէք, սակայն, ձեր շուրջը. չորս կողմը արիւն ու հառաչանք է: Պատերազմ արտաքին եւ պատերազմ ներքին, թէ այստեղ եւ թէ այնտեղ, երկու աշխարհների մէջ տեղի ունի կատաղի ընդհարում: Երկու կողմն էլ անհաշտ թշնամիներ են միմիանց հետ:

Մի կողմը եռուն, բաբախող կեանքը, միւս կողմը ճահիճ. մի կողմը քաղաքակրթութիւն, միւսում բարբարոսութիւն. մի կողմն ազատութիւն, միւսում բռնութիւն. մէկը՝ ինքնակալ-միապետութիւն, միւսը՝ ժողովուրդ...

Եւ ահա դրա հետեւանքով՝ զինւորական պետութեան խայտառակ պարտութիւն, ֆինանսական ու բարոյական վարկաբեկում երկրի մէջ, միապետական հիմքերի ներքին քայքայում եւ այդ բոլորի հետ միասին, ծայրագաւառներում քաղաքական ինքնավարութեան բնական ձգտում:

Մի խօսքով. ամէն տեղ ընդհանուր ան-

բաւականութիւն, ընդդէմադիր տարրերի զարգացում, աշխատաւոր ժողովրդի մէջ բացարձակ խլրտումներ, որոնք սպառնում են փոխարկել երկարատեւ յեղափոխութեան յանուն ընկերվարութեան ու ազատութեան եւ այդ բոլորից յետոյ տերրորական գործեր...

— Ի՞նչ են նշանակում այս բոլոր երեւոյթները...

— Դա պատմութեան դատաւճիռն է ձեր գլխին, դա նոր կեանքի ալեկոծումն է — երկա՛ր արհաւիրքների խտացած արթնացումը:

Դա բռնակալութեան անկումն է, նրա հոգեվարքի վերջին երգը...

Եւ մեր օրերի յեղափոխականը կարիք չունի ցնորքների յետեւից ընկնելու, որպէսզի իր երազած գաղափարը երկնքից վայր բերի: Նա կարող է այդ բոլորը գուժարել, մի յայտարարի բերել եւ ի մի ամփոփել այն, ինչ որ պատրաստի կայ կեանքի մէջ եւ իր արհամարհանքը չպըրտելով կուի մարտահրաւէրին, կարող է բռնակալութեան երեսն ի վեր համարձակ աղաղակել — ես մեղադրում եմ...

Որո՞ւստատանում տիրապետող յետադիմական խմբակի ղեկավարն ու աչքի ընկնող նրա ներկայացուցիչներից մէկն էր

Իշխան Սէրգէյը: Այդ խմբակը երազում էր վերադարձնել Ալէքսանդր Գ.-ի ամենասեւ ժամանակները, որի անւան պաշտամունք էր դառնում նա: Մեծ իշխան Սէրգէյի ազդեցութիւնն ու գործունէութիւնը սերտ կերպով կապւած է Նիկոլա Բ.-ի Թագաւորութեան հետ, նրա առաջին խսկ օրերից: Խողինսկի դաշտում*) տեղի ունեցած սարսափելի կատաստրոֆը — զարհուրելի աղէտն ու այդ գործի մէջ Սէրգէյի կատարած դերը, Նիկոլայի չարաաստիկ Թագաւորութեան — առաջին աղետալի քայլն էր: Այդ կատաստրոֆի պատճառները քննող կոմս Պալէնը, դեռ այն ժամանակ, իբր եզրակացութիւն իր կատարած քննութեան ասում էր. — «անպատասխանատու մարդկանց չի կարելի նշանակել պատասխանատու գործերի գլուխ»:

Եւ ահա Սօց. Յեղ.-ի Ահաբեկիչ Մարմինը օրէնքի առաջ անպատասխանատու մեծ իշխան Սէրգէյին, պատասխանատու դարձրեց ժողովրդի առաջ:

*) Նիկոլա Բ.-ի Թագադրութեան համդէսը կատարեց Մոսկւայում, Խողինսկի կոչւած դաւտում, որտեղ մօտ 10,000 մարդ ոտքի տակ տրորեց: Մ. Թ.

Որպէսզի մեծ իշխան Սէրգէյը, յեղափոխականների պատժի տակ ընկնէր, հարկաւոր էին մի շարք յանցանքներ եւ իսկապէս նա ժողովրդի դէմ մեղանչել է անթիւ, անհամար յանցանքներով: Նրա վրա բարդւած կայ յանցանքների մի ահագին դէպ: Նրա գործունէութիւնն արտայայտել է երեք տարբեր ասպարէզներում: Իբրեւ Մոսկւայի գեներալ—նահանգապետ, նա մի աշակերտի յիշատակ է թողել, որի լոկ յիշողութիւնն անգամ, նսեմացնում է հռչակաւոր Զակրեւսկու գազանութիւնները: Անպատասխանատու եւ օրէնքն արհամարհող մեծ իշխանը Մոսկւայի դարձրել էր իր համար մի իսկապէս «մեծիշխանական» կառավարութիւն: Կուլտուրական նախաձեռնութիւնների հետապնդում, լուսաւորութիւն տարածող ընկերութիւնների խափանում, խեղճուկրակ հրէաների հալածանք, բանւորների քաղաքական քայլերն այլասեռելու փորձեր, ժամանակակից կարգերի դէմ բողոքողների հալածանք. ահա թէ ի՞նչ գործերի մէջ է արտայայտւել սպանւած իշխանի դերը, իբրեւ Մոսկւայի փոքրիկ միապետ:

Երկրորդ՝ վայելելով կառավարական ղեկավար շրջանների մէջ ազդեցիկ դիրք,

նա յետադիմական շարժման պարագլուխ էր, բոլոր ճշումների ներշնչողը եւ աչքի ընկնող քաղաքական գործիչների հովանաւորողը: Գործիչներ, որոնք բռնի միջոցներով խեղդում, հալածում էին ժողովրդական-հասարակական յառաջադէմ շարժումները:

Տրոիցկայա Լաւրայի նշանաւոր ճանապարհորդութիւնից առաջ, Պլէվէն մտաւ Մոսկւա մեծ իշխան Սէրգէյի հետ խորհրդակցելու, որից յետոյ նա անցաւ Խարկով ու Պալտաւա գիւղացիներին «խաղաղեցնելու...»

Մեծ իշխանի բարեկամն էր Պիպիազինը, իսկ հովանաւորեալներն ու արբանեակներն էին Բոպոլիպովն ու Զվերելը:

Կառավարական քաղաքականութեան ամբողջ ուղղութիւնն ընդգծւում ու ընթանում էր մեծ իշխանի անմիջական ազդեցութեան տակ: Նա կուտւում էր այն թոյլ փորձերի դէմ, որով Սվիատոպոլկ — Միրսկին դիտաւորութիւն ունէր մեղմելու ժամանակի երկաթէ քաղաքականութիւնը. նոյնիսկ այդ թոյլ փորձերը իշխանի կողմից յայտարարւեցին «վերջաւորութեան սկիզբ»:

Սվիատոպոլկին պաշտօնանկ անել տալուց յետոյ, նրա տեղ յաջորդեցրեց իր հո-

վանաւորեալներէից՝ Բուլիզնին ու Տրեպովին, որոնց դերը յունվարի արիւնալի դէպքերի մէջ, աւելի քան յայտնի է: Վերջապէս մեծ իշխանի գործունէութեան երրորդ ասպարէզում, նրա դերը եղել է աւելի կարեւոր, թէեւ աւելի քիչ յայտնի: Այդ նրա ունեցած անհատական ազդեցութիւնն էր թագաւորի վրա: «Որպէս հօրեղբայր ու թագաւորի բարեկամ», այդ տեղ նա երեւան է գալիս թագաւորող տան անողոք ու կատաղի ներկայացուցիչ:

Կալեաեւն իր ճառը վերջացրեց հետեւեալ խօսքերով.

— Իմ ձեռնարկութիւնը պսակեց յաջողութեամբ. հակառակ բոլոր արգելքներին, նոյնպիսի յաջողութիւններով պիտի պսակւին կազմակերպութեան բոլոր գործերը, որոնց նպատակն է պատմական ժողովրդական վճռելը: Խորին կերպով հաւատում եմ դրան: Ես արդէն գուշակում եմ ժողովրդական Ռուսաստանի ապագայ ազատութիւնը. նրա աշխատանքի կեանքի վերածնութեան արշալոյսը... Եւ ես ուրախ եմ ու հպարտ կեանքըս զոհ բերելու այն գիտակցութեամբ որ հնարաւորութիւն ունեցայ ազատութեան ճանապարհին պարտքս կատարելու:

Ցերեկայ ժամը 3-ին, յայտարարեցին Կալեաեւի դատավճիռը — մահաւն պատիժ, կախաղանի միջոցաւ:

«Ուրախ եմ ձեր զատավճռի համար — ասաց նա դատաւորներին — յոյս ունեմ, որ դուք էլ ձեր դատավճիռը կգործադրէք այնպէս աշկարայ, ժողովրդի ներկայութեամբ, ինչպէս ես, օրը ցերեկով, ժողովրդի առաջ, իրագործեցի Սօց. Յեղ. կազմակերպութեան դատավճիռը: Սովորեցէք սպառնական քայլերով մօտեցող յեղափոխութեան երեսին ուղիղ նայել:

Կալեաեւը վճռաբեկ բողոք տուց: Սենատում այդ բողոքը պաշտպանում էր երդւեալ հաւատարմատար Վ. Վ. Բերեշչտամը:

Իր բողոքին մէջ Կալեաեւը գրում էր.

«Ես ծնւել եմ լեհացի մօրից ու մեծացեւ եմ Վարշաւայում: Բայց միշտ էլ ինձ համարել ուուս: Հայրս Բեազանի նահանգի զինւորական ճորտերից էր: Նրանից ես սովորեցի սիրել ուուս ժողովուրդը: Վարշաւայում գտնւող միակ ուուսական դիմաւորական սիրով փարել ուուս ժողովանտիքական սիրով փարել ուուս ժողովրդին ու ծառայել նրան մարդասիրական վեհ զգացումներով: Տակաւին փոքր հա-

սակիցս սկսած, իմ մէջ զարգացաւ ինձ շրջապատող իրական կեանքն ուսումնասիրելու եւ վերլուծելու ձգտումը: Այդ իրականութիւնն ինձ սովորեցրեց հայրենի կարգերը գնահատել քննական հայեացքով:

Ինձ համար խիստ ծանր էր ապրել «պետական հայրենասիրութեան» ու ազգային թշնամութեան մթնոլորտում: Ահա թէ ինչու ես չմտայ Վարչաւայի համալրսարանը, այլ գնացի Մոսկւա:

Քաղաքական համոզմունքներին հետ միասին, համահաւասար չափով զարգացաւ իմ մէջ նաեւ հասարակական համակերպանք:

Սկզբում հայրս ծառայում էր Վարչաւայի ոստիկանատանը, թաղային վերահսկողի պաշտօնով, իսկ վերջերում՝ նա ծառայում էր Եղբ. Գանդկէյի գործարանում, մատակարարի պաշտօնով: Նա մի աղնիւ մարդ էր, կաշառքներ չէր վերցընում, դրա համար էլ մենք շարունակ չը քաւորութեան մէջ էինք ապրում: Եղբայրներս մեծացան ու բանւորներ դարձան. մենակ ես բաղդ ունեցայ համալսարան մտնել: Շատ վաղ, տակաւին մանկութեան հասակից, ես ընտելացայ աշխատանքին ու ծանօթացայ նրա կարիք-

ներին. դրանից յետոյ էր որ դարձայ համոզած սօցիալիստ:

Վստահ ուժերիս վրա, ես ոգեւորւած ձգտում էի բարձրագոյն կրթութեան: Աղնիւ գիտաւորութիւն ունէի հասարակական անկաշառ գործիչ լինելու ու գործելու յօգուտ հայրենի ժողովրդի:

Իմ այդ անկեղծ ցանկութիւնը գործնականապէս ապացուցի հրապարակաւ առաջին անգամ 1899 թւին, Պետերբուրգի համալսարանի ուսանողական շարժումների ժամանակ: Դրա հետեւանքն այն եղաւ որ ինձ վռնտեցին համալսարանից ու այլեւս իրաւունք չուին երկրորդ անգամ ընդունւելու: Բացի դրանից, երկու տարով էլ աքսորեցին Եկատերինօսլաւ, այն տեղի ոստիկանատան հսկողութեան տակ մնալու սլախմանաւ: Դա ինձ համար մի ծանր հարած էր, որ ընդմիջտ որոշեց իր ճակատագիրը:

Ապրելով Եկատերինօսլաւում, ես աշխատակցում էի թերթերին, միեւնոյն ժամանակ, ուսումնասիրում էի Ռուսաստանի տնտեսական կեանքը: Տեղական լուսաւորութեան հիմնարկութիւններից մէկում, ինձ ընտրեցին քննիչ յանձնաժողովի անդամ: Սակայն շատ էի ափսոսում,

որ երիտասարդ տարիներս կորչում էին ապարդիւն:

Խնդիրքներով մի քանի անգամ դիմեցի համալսարանի վարչութեան, որ ինձ նորից ընդունեն: սակայն բոլորն էլ սառը կերպով մերժեցին նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ ոստիկանական հսկողութեան ատենը վաղուց լրացել էր: Ժողովրդական ազատ գրականութեան աղդեցութիւնը մի կողմից, յեղափոխական սօց-դեմօկրատ կուսակցութեան գործիչներէ հետ ունեցած մօտ յարաբերութիւններս միւս կողմից՝ ինձ ցոյց տւին անել դրութիւնից դուրս գալու ճանապարհը. ճանապարհը այն մարդու, որին արգելում էին զարգանալ եւ ինքնուրոյն կերպով ապրել... Այդ օրից ես դարձայ համոզւած յեղափոխական:

1910 թւին, գեկտեմբերեան ցոյցերի նախընթաց օրը, ինձ ընդունեցին սօց-դեմօկրատների կօմիտէի մէջ:

Ոստիկանութիւնը ցուցարարներին ցրելու տւեց ու շատերին էլ վիրաւորեց: Դրան իբր հակահարած, ես տրամադիր էի սպանել նահանգապետ կոմս Կելլերին, որ մի կատարեալ պատուհաս էր ամբողջ նահանգի համար: Բայց որովհետեւ մենակ էի, դրա համար էլ ստիպւեցի հրա-

ժարել այդ մտքից: Տերրորի միտքը խոր արմատ էր ձգել հողուս մէջ: Սաստիկ պահանջ էի զգում եւ ամբողջ էութիւնս կլանւած էր այդ մտքով միեւնոյն ժամանակ, ծարաւի էի նաեւ գիտութեան: Գիտութեան ծարաւին յաղուրդ տալու նըպատակով, ուղեւորեցի արտասահմանի Լոյլ քաղաքը: Այդտեղ մտայ համալսարան ու միեւնոյն ժամանակ, զբաղւում էի յեղափոխական գրականութեան ուսումնասիրութեամբ:

Արտասահմանում վերջնականապէս կազմակերպւեցի. այսինքն որոշեց իմ գերը: Բալթաշեւի գործը համարեա՝ թէ իմս պիտի լինէր, բայց որովհետեւ իմ կապերը սօց-դեմօկրատների հետ էր, դրա համար էլ ես մի կողմ մնացի: Այնուհետեւ ես որոշեցի մասնակցել գաղտնի գործերի այն ղիտաւորութեամբ, որպէսզի նոյնականացնէր գտնեմ յեղափոխական բացարձակ կռիւ սկսելու համար:

1902 թւի ամառը, Լոյլից Բերլին անցնելու ժամանակ, սահմանադիւի մաքսատան մէջ, գերմանական ոստիկանութիւնը ինձ ձերբակալեց գաղտնի հրատարակութիւնների հետ միասին ու յանձնեց ռուս իշխանութեան: Այդ միջադէպն արգելք հանդիսացաւ ու երկա՛ր ժամանա-

կով յետաճգեց զիտաւորութիւնս իրա-
զործելու: Այդ անախորժ միջադէպից
խոյս տալու համար էր, որ 1903 թ. հոկ-
տեմբերին, անցայ արտասահման: Այն օ-
րից մինչեւ այսօր, յարմար առիթի էի
սպասում, որպէսզի հրապարակ դամ ա-
հարեկիչի դերում:

Արտասահմանում ականատես էի թէ
Ինչպիսի արհամարհանքով են նայում
ռուսները վրա: Ռուս անունը, կարծես,
անարգւած ու ամօթարեր անուն լինէր:

Ու ես եկայ այն տխուր եզրակացու-
թեան որ մեր հայրենիքն արտաւորող
այդ նախատինքը առաջ է եկել ներքին և
արտաքին պատերազմների պատճառով,
որոնք ժողովրդի թշնամի կապիտալիզմի
և կայսերական կառավարութեան մէջ
կնքւած դաշնակցութեան — այդ չարա-
զուշակ քաղաքականութեան հետեւանք-
ներն են:

Մի քաղաքականութիւն, որ բղխում է
միապետութեան դարաւոր ականդութիւն
ներից...

Իր բողոքի իրաւաբանական բաժնում,
կալեաւեն աշխատում էր մի սրբազան
պարտք կատարել — կուսակցական տե-
սակէտ մտցնել, ինչպէս որ նոյն բանն ա-

րել էր դատարանում: Նա չօչափում էր
այնպիսի կէտեր, որոնք առնչութիւն ու-
նէին թաղաւորներին սպանելու խնդիր-
ների հետ: Պարզւում էր կաղմակերպու-
թեան վերաբերմունքը դէպի անիշխանա-
կան դաւանանքը:

Եւ այդ բոլոր խնդիրների նկատմամբ,
նա աւելորդ համարեց իր անձնական տե-
սակէտի մասին խօսել ու պաշտպանել:

Ահա թէ ինչ էր գրում այդ առթիւ.

«Եթէ ես ի նկատի ունենայի նորին մե-
ծութեան անձնաւորութիւնը, պարզ կա-
սէի, որ գործել եմ նրա դէմ եւ կարիք չու-
նէի միտքս քողարկելու «կայսերական
տան դէմ» ընդհանուր ձեւակերպումով:
Իմ անհատական տեսակէտն աւելի քիչ
կարեւորութիւն ունի եւ ներկայ դէպքում
բոլորովին չի վերաբերում նորին մեծու-
թեան, իբրեւ թաղաւորող միապետի:

Մեր կուսակցութիւնը, — որքան ես եմ
հասկանում կուսակցական քաղաքակա-
նութիւնը, — խնդիր չի յարուցել նորին
մեծութեան անձնականի դէմ:

Իբրեւ կուսակցութեան անդամ, որը
կուսակցական շահերը պաշտպանելու գի-
տակցութիւնն ունի, իմ բացատրութիւն-
ների մէջ, անձնական կարծիքս արտայայ

տեցի այն չափով, ինչ չափով որ թոյլ էր տալիս ինձ կաղմակերպական կարգապահութիւնը:

Պօսելով Ալէքսանդր Գ. -ի քաղաքականութեան մասին, ես նկատի ունէի ո՛չ թէ նորին մեծութեան անձնաւորութիւնը, այլ այն խմբակի յետադիմական քաղաքականութիւնը, որի մէջ մասնակցում են մեծ իշխանները ի վնաս նորին մեծութեան շահերի: Այդ միտքն արտայայտեցի հետեւեալ խօսքերով. «Եթէ ճիշտ է որ Պլէվէյի նման նախարարները կործանում են միապետութիւնը, աւելի մեծ հիմք կայ ենթադրելու, որ Սէրգէյ Ալէքսանդրովիչի նման մեծ իշխանները, վարկաբեկ անում թագաւորոջ տան պատիւը...»

Իբրեւ բացատրութիւն իմ ներկայ յայտարարութեան, պարտք եմ համարում աւելի մանրամասն լուսարանել միտքս ու կարուկ կերպով յայտարարել որ ոչ ես եւ ոչ էլ կուսակցութիւնը, նոյն տեսակէտի վրա է կանգնած, ինչ տեսակէտ, որ ունի Եւրոպայում Սոց. - Դեմօկրատիան, այսինքն, — աշխատաւոր ժողովուրդն իր ընտրեալների միջոցով պիտի մասնակցի պարլամէնտում, պետութիւնը կառավարելու գործում:

Մեր կուսակցութիւնը, ինչպէս նաեւ Սոց. - Դեմօկրատները, առաջ են քշում ներկայումս, ընդհանուր ձայնատուութեան պահանջը, մի բան, որ շատ հեռու է անիշխանականներից, որոնք ժխտում են ռամկավար պետութեան բարիքները:

Ես կարող եմ ցոյց տալ այն ծրագիրը, որ տպագրւեց «Րէվօլյուցիօնայա Բոսսիա» թերթի համարներից մէկում, ինչպէս նաեւ այն յայտարարութիւնները, որոնք արտայայտեցին Պլէվէյի սպանութեան գործում: Դրանց մէջ պարզ ու որոշ կերպով նկատելի է մեր եւ անիշխանականների աշխարհահայեացքի տարբերութիւնը:

Մերը շարունակութիւնն է «Նարօդնայա Վօլիա» կուսակցութեան, որ նոյնպէս հեռու է կանգնած անիշխանականներից...»

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0122684

12.120